

Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin İcmâ' Anlayışı

Hatice ALSAÇ | orcid.org/0000-0001-7467-2756 | alsach@ankara.edu.tr

Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam
Hukuku Anabilim Dalı, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>

Öz

Ebu'l-Velîd el-Bâcî (öl. 474/1081), Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki önde gelen temsilcilerindendir. Özellikle İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmî'l-uşûl, Mâlikî mezhebinin usûle dair görüşleri açısından elimizde bulunan önemli eserlerdendir. Bâcî'nin usûl alanındaki eserleri, fıkıh usûlü alanında dönüm noktası olarak değerlendirilmekte ve Mâlikî usûlüne dair telifâtın yayılmasını sağladığı kabul edilmektedir. Bâcî, usûl eserlerinde icmâ'a dair hemen her meseleye değinmiştir. Görüşlerini beyan ederken daha çok karşıt görüş sahiplerinin argümanları üzerinden açıklamalar geliştirmiş olması dikkat çekmektedir. Bâkîllânî (öl. 403/1013) ve Şîrâzî (öl. 476/1083) gibi âlimlerle zaman zaman aynı görüşte olduğu, farklı görüşte olduğunda da bunu aktarmaktan çekinmediği görülmektedir. Bâcî'nin Mâlikî mezhebi özelinde icmâ'-ı ehl-i Medine konusuna dair getirdiği açıklamalar önemlidir. O, bu konuda nakil ve akıl cihetinden bir ayrıma gitmekte ve naklî konularda Medine ehline/halkına ayrıca ihtimam gösterilmesini, bu nakillerin tevâtür derecesinde oldukları gerekçesiyle açıklamaktadır. Akıl cihetiyle bilinecek meselelerde ise İmam Mâlik (öl. 179/795) açısından da Medine ile diğer bölgelerin ehilleri arasında bir fark olmadığını dikkat çekmektedir. Bâcî, doğrudan bir mezhep taassubu gütmemekle beraber, Mâlikî mezhebine yöneltilen itiraz ve ithamlara da cevaplar vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh usûlü, Bâcî, İhkâmü'l-fuşûl, icmâ', ihtilâf, icmâ'-ı ehl-i Medine.

Atıf Bilgisi

Alsaç, Hatice. "Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin İcmâ' Anlayışı". *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Temmuz 2024), 451-497. DOI: 10.69576/ihya.1451276

Geliş Tarihi	11.03.2024
Kabul Tarihi	24.05.2024
Yayım Tarihi	25.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve

Etik Bildirim	yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Al-Ijmā‘ Understanding of Abū al-Walīd al-Bāḫī

Hatice ALSAÇ | orcid.org/0000-0001-7467-2756 | alsach@ankara.edu.tr

Lect. PhD, Ankara University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences,
Department of Islamic Law, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>

Abstract

Abū al-Walīd al-Bāḫī is one of the prominent representatives of Mālikī scholar in Andalusia. His work, particularly *Iḥkām al-fuṣūl fī aḥkām al-uṣūl*, is considered a significant source for the principles of Mālikī jurisprudence. al-Bāḫī’s contributions in the field of jurisprudential methodology are regarded as a turning point, and his works are acknowledged for facilitating the dissemination of Mālikī jurisprudential studies. al-Bāḫī has expressed his views on almost every topic related to consensus (al-ijmā‘) in the literature of procedural works. It is noteworthy that he primarily developed explanations based on the arguments of opposing views when expressing his opinions. It can be observed that he occasionally shared similar views with scholars like al-Bāqillānī and al-Shīrāzī, and did not hesitate to convey his disagreements when they occurred. al-Bāḫī’s explanations regarding the al-ijmā‘ ahl al-Madina (consensus of the people of Madina), especially in the context of the Mālikī school, are particularly important. He makes a distinction between naql (transmission) and ‘aql (reasoning) in this regard, emphasizing that special attention is given to the people of Madina in matters transmitted through the narrations (naql) due to their widespread transmission. On matters known through reason (‘aql), he points out that there is no difference between the scholars of Madina and those of other regions from the perspective of Imām Mālik. While al-Bāḫī does not adhere to sectarian bias, he provides responses to objections and accusations directed at the Mālikī school.

Keywords

Uṣūl al-fiqh, al-Bāḫī, Iḥkām al-fuṣūl, al-ijmā‘, disagreement, al-ijmā‘ ahl al-Madina

Citation

Alsaç, Hatice. “Al-Ijmā‘ Understanding of Abū al-Walīd al-Bāḫī”. *İhya International Journal of Islamic Studies* 10/2 (July 2024), 451-497. DOI: 10.69576/ihya.1451276

Date of Submission	11.03.2024
Date of Acceptance	24.05.2024
Date of Publication	25.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Extended Abstract

In Islamic jurisprudence, consensus (al-ijmā') holds a significant position within the hierarchy of sources. Different scholars have put forth various opinions on matters such as the evidential value and certainty of consensus. Jurists evaluate various subtopics related to consensus, such as determining the authoritative era, the necessary conditions, the qualifications of participants, the post-Companions era, the evidential value of the consensus of the people of al-Madina, and the relationship between consensus and dissent. Abū al-Walīd al-Bājī (d. 474/1081) is a significant figure in Mālikī legal theory. His work, *Iḥkām al-fuṣūl fī aḥkām al-uṣūl*, is particularly noteworthy within the Mālikī school regarding legal theory. The aim of this study is to identify al-Bājī's views on consensus, highlighting any similarities or differences with Mālikī jurists such as Bāqillānī (d. 403/1013) and Shāfi'ī jurists like Shirāzī (d. 476/1083). The study seeks to uncover al-Bājī's position within the Mālikī school regarding the discussed topics and how he presented the opinions. al-Bājī not only presents his own views but also addresses potential counterarguments, making him a prominent figure for his comprehensive responses. The study organises al-Bājī's arguments and those opposing his views under various classifications. It employs a subject and person-centred methodology, using qualitative research. In conclusion, this study examines al-Bājī's perspective on consensus, compares it with that of other jurists, and investigates his position within the Mālikī school. This contributes to a comprehensive understanding of his arguments and the broader discourse on consensus in Islamic jurisprudence. In addition to al-Bājī's works, we have also used the works of scholars who are famous both in the Mālikī sect and in other sects. Individual academic studies on the subject have also been taken into account. The article analyses data obtained from sources using the method of text examination, including comparisons at certain points. It also identifies names referenced by al-Bājī in the section on consensus and provides brief information about individuals, referencing certain biographical books and relevant entries in the TDV Islamic Encyclopedia. When evaluating al-Bājī's consensus approach, it is clear that his teachers had a strong influence on him, as is typical of his methodological approach. Specifically, Shirāzī's influence on al-Bājī can be seen in certain topics. Furthermore, al-Bājī's work also shows traces of Bāqillānī, a prominent figure in the Mālikī school. Although al-Bājī shares similar approaches with Bāqillānī and Shirāzī in terms of consensus, there are also instances where he differs in his approach. His willingness to clearly express his divergent views indicates an objective evaluation of issues. al-Bājī demonstrates his awareness of the scholars who preceded him by explicitly mentioning their names. He refers to various schools of thought, Imams of the schools, and also acknowledges Bāqillānī and Shirāzī. Even lesser-known figures are touched upon, showcasing his comprehensive knowledge. Notably, al-Bājī presents conflicting views on the topics he addresses, analyzing the arguments of different scholars based on their evidence. al-Bājī's approach is characterised by his analytical ability and debating style. He

does not dismiss opposing views casually but provides strong reasons for considering them flawed. His active use of analogy (al-qiyyās) is apparent, drawing parallels between different matters. al-Bâjî demonstrates linguistic proficiency in his explanations, utilising grammar rules effectively.

al-Bâjî 's words on the actions of the people of al-Madina (al-ijmâ' ahl al-Madina), in which he included the views of Imam Mâlik, are particularly striking. His insights are crucial in answering the objections raised against the Mâlikî sect on this issue. al-Bâjî argues that the issue is primarily a matter of narration and that Imam Mâlik does not adopt an approach that limits al-ijmâ' to a particular region. Given the serious objections raised against the Mâlikî sect on this issue, al-Bâjî's statements provide valuable information about the perceived unfoundedness of this claim. The example of al-Bâjî illustrates a concrete observation: while a particular opinion may prevail within a school, there may still be multiple perspectives on a particular issue within that school. In this context, generalising about schools rather than focusing on individual issues may not always lead to accurate results. Instead, approaching issues with a focus on individuals within schools may lead to clearer conclusions.

Giriş

Fıkıh usûlünde deliller hiyerarşisi içerisinde icmâ' önemli bir yere sahiptir. Zamanla icmâ'ın bir delil olarak kabul edilmesi ve kesinliği gibi konularda farklı görüşler ileri sürülmüş, bu görüşler çeşitli gerekçelerle savunulmuştur. İcmâ'ın gerçekleşmesi için gereken şartlar, icmâ'a katılanların özellikleri, sahabenin ve sahabe sonrası dönemdekilerin icmâ'ı, Medinelilerin icmâ'ının delil değeri, icmâ' ile ihtilâf arasındaki ilişki gibi pek çok mesele, usûlcüler arasındaki tartışmalı konulardandır.

Çalışmanın amacı, Bâcî'nin¹ icmâ'a dair görüşlerini tespit etmek, bu tespiti yaparken Bâcî'nin görüşlerinin özellikle Mâlikî usûlcülerden Kâdî Ebû Bekir el-Bâkillânî (öl. 403/1013) ve Şâfi'î usûlcülerden Ebû İshâk eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) ile benzerlik veya farklılıklarına dikkat çekerek konuları nasıl bir metotla ele aldığını ortaya koymaya çalışmaktır. Mâlikî mezhebinde Bâcî'nin yeri ve ele aldığımız başlıklara dair mezhebin görüşlerini nasıl aktardığı da tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmada konu ve kişi merkezli bir yöntem izlenmektedir. Kaynak olarak öncelikle Bâcî'nin *el-İhkâm fi'l-fuşûl fi aḥkâmî'l-uşûl*,² *Kitābu'l-İşāra fi ma'rifeti'l-uşûl ve Kitābu'l-Minhāc fi tertibi'l-hicāc* adlı eserlerinden istifade edilmektedir. Bununla birlikte Bâkillânî'nin konuya dair görüşleri için Cüveynî (öl. 478/1085)'nin *Kitābu't-Telḥiṣ fi uşûli'l-fıkh*'ından yararlanılmaktadır. Konuya dair görüşler için Şîrâzî'nin *Şerhu'l-Luma' fi uşûli'l-fıkh*, Gazâlî (öl. 505/1111)'nin *el-Musteşfâ min 'ilmi'l-uşûl* adlı eserlerinden ve sürecin geriye doğru takibi açısından İmam Şâfi'î (öl. 204/819)'nin *er-Risāle* ve Cessâs (öl. 370/980)'ın *el-İcmâ' (el-Fusûl)*'ün ilgili bölümü) adlı eserlerinden de istifade edilmektedir. Konuya dair müstakil olarak âlimlerin icmâ' anlayışları hakkında yapılan akademik çalışmalar da incelenmeye çalışılmaktadır.³ Kaynaklardan elde edilen veriler, bazı noktalarda karşılaştırmalar yapmak suretiyle analiz edilmeye çalışılmaktadır. Makalede, Bâcî'nin icmâ' ile ilgili meselelerde referansta bulunduğu isimlerin tespit edilmesine de çalışılmaktadır. Şahıslara dair kısa bilgiler verilirken bazı tabakât kitapları ve *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerine atıflarda bulunmaktadır.

¹ Bâcî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik ve taqrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'ġāmi mezhebi Mâlik* (Magrib: Matbaatu Fedaleti'l-Muhammediyye, 1983), 8/117 vd.; Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyātu'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zamân* (Beyrût: Dâru Sâdir, ts.), 2/408 vd.; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân ez-Zehabi, *Siyeru a'lâmin-nubelâ'* (Beyrût: (m. y.), 1994), 14/55 vd; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. 'Abdillâh es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 15/229-230; Ahmet Özel, "Bâcî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414-415; Şâlih Bübeşiş, *İmâm Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve ârâuhu'l-uşûliyye* (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2005), 53 vd.; Sadrettin Buğda, *Bâcî'nin Kıyâs Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 19-71.

² Sabri Erturhan, "Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve 'İhkâmü'l-Fusûl'ü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 235-248.

³ Bu bağlamda örneğin Tahâ Nas'ın "Bâkillânî'nin İcmâ' Anlayışı" ve Davut Eşit'in "el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı" isimli makaleleri, Gamze Arslan'ın *Gazâlî'nin İcmâ' Anlayışı* isimli yüksek lisans tezi, ilgili âlimlerin icmâ'a dair görüşlerini inceleyen çalışmalardandır.

1. İcmâ'ın Tanımı, Mâhiyeti ve Delil Değeri

Fıkıh usûlünde âlimlerin icmâ'a dair pek çok tanımları bulunmaktadır. Ancak icmâ'ın istilahi tanımına ilk kez yer verenler olarak⁴ Bâkillânî ve İbn Fûrek (öl. 406/1015 isimleri karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bâkillânî'nin icmâ' tanımı “*Ümmetin ya da ümmetin âlimlerinin şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmeleridir.*”⁶ şeklindedir. İbn Fûrek'e göre icmâ' “[herhangi] bir hâdisenin (ortaya çıkan yeni bir olayın) hükmü konusunda [ictihâd etmekle] mükellef olan asrın âlimlerinin (fakihlerinin) ittifak etmeleri”dir.⁷ Bâkillânî'nin tanımına Cüveynî aracılığıyla dolaylı yoldan ulaşılabilmekte, İbn Fûrek'in icmâ' tanımı ise doğrudan kendisine ait olan ve ilk fıkıh usûlü terimleri sözlüğü olarak nitelendirilen⁸ *el-Hudûd*'da geçmektedir. İbn Fûrek'in tanımına doğrudan ulaşıyor olması, icmâ'a dair ilk tanım noktasında İbn Fûrek'i önemli kılmaktadır. Bâcî, icmâ'ı, “*asrın ulemasının bir hüküm-i hâdis üzerinde ittifakıdır*”⁹ şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰ Bâcî'nin icmâ' tanımı, Şîrâzî'nin tanımıyla birebir örtüşmektedir. Şîrâzî, tanımda ulemadan kastın fukaha olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır.¹¹ Bâcî tanımda açıkça belirtmemiş olsa da avâm ve havâsın icmâ'a katılımı hakkındaki açıklamalarından, icmâ'ın şer'î-amelî hüküm hakkında gerçekleşeceği ve hüküm üzerinde icmâ' edebilecek kişilerin, bu alanda uzman kimseler (müctehid/ulema) olması gerektiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Bâcî, ictihâda dair açıklamalarında âlimi “*kendisinde ictihâd özellikleri tam olandır*” şeklinde tanımlamaktadır.¹² Gazâlî'nin icmâ' tanımı “*ümmet-i Muhammed'in dinî bir iş hakkında ittifakıdır*” şeklindedir. Tanımda dikkat çeken husus “*ümmet-i Muhammed'in ittifakı*” ifadesinin yer almasıdır.¹³ Tanımda böyle bir ifade yer almakla beraber avâmın icmâ'a katılıp katılmayacağı

⁴ Taha Nas, “İcmâ' Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/30 (2014/2), 6.

⁵ İcmâ'ı delil olarak kabul etmeyen Nazzâm'ın tanımının, aktardığımız tanımlardan önce olduğunu da belirtmeliyiz. Nazzâm, icmâ'ı “*hüccet olarak ortaya çıkmış her söz*” olarak ifade etmektedir ve bu söz tek kişinin sözü olsa dahi icmâ' olacağı kanaatindedir. Ebü Hâmid Muhammed b. Muḥammed b. Muḥammed el-Ğazâlî, *el-Mustesfâ min 'ilmi'l-uşûl* (Beyrüt: Dâru'n-Nefâis, 2011), 1/395.

⁶ İmâmu'l-Ḥarameyn Ebu'l-Meâ'î 'Abdülmelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbu't-Telḥîs fi uşûli'l-fıkh* (Beyrüt: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 6.

⁷ Ebü Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Hudûd fî'l-uşûl: Hudûd ve'l-muvâdâât* (Beyrüt: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 139; Davut Eşit, *Şâfi'î Fıkh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 369.

⁸ Davut Eşit, “İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd fî'l-Uşûl”, *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2019), 359-382.

⁹ Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ḥalef el-Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi aḥkâmî'l-uşûl* (Beyrüt: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1/177; Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ḥalef el-Bâcî, *Kitâbu'l-Hudud fî'l-uşûl* (Beyrüt: Muessesetu'r-Ra'nî, 1973), 63; Ebü İshâk İbrâhîm b. 'Alî el-Fîruzâbâdî eş-Şîrâzî, *Şerḥu'l-Luma' fi uşûli'l-fıkh* (Beyrüt: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.), 2/665.

¹⁰ Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ḥalef el-Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra fi ma'rifeti'l-uşûl* (Mekke: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 274; Şîrâzî, *Şerḥu'l-Luma'*, 2/665.

¹¹ Şîrâzî, *Şerḥu'l-Luma'*, 2/665.

¹² Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 2/727 vd.

¹³ Ğazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/395 vd. Ğazâlî'nin icmâ' anlayışı için bk. Gamze Arslan, *Ğazâlî'nin İcmâ' Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2019), 22 vd.

konusundaki açıklamalardan anlaşılan, söz konusu ibareden kastın icmâ'a ehil olanların ortaya koyduklarını onaylamak olduğu ve icmâ'ın işin ehline bırakıldığıdır.¹⁴

Cumhura göre icmâ' şer'î bir delil/hüccet olup bağlayıcıdır ve gereği ile amel edilmelidir.¹⁵ Bâcî de ümmetin icmâ'ının şer'î bir delil olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁶ İcmâ'ın delil oluşunu akıl ve sem' açısından değerlendiren Bâcî'ye göre icmâ' ancak sem' ile ispat edilebilir, akıl ile ispat edilmesi mümkün değildir.¹⁷

1.1. İcmâ'ın Aklî Delilleri

İcmâ'ın mahiyetiyle ilgili yapılan açıklamalarda özellikle ümmetin ismeti/korunmuşluğu ve hata üzerinde birleşmeyeceği hususları öne çıkmaktadır. Örneğin Cessâs, Bâkîllânî, Şîrâzî gibi âlimler icmâ'ın aklen ispat edilemeyeceği yaklaşımındadırlar.¹⁸ Bâcî de icmâ'ın delil oluşunu ümmetin hata yapma ihtimali ile bağlantılı olarak ele almakta, akıl açısından ümmetin hatası mümkün olsa da ümmetin hata üzerinde birleşmemek konusunda şer' tarafından özel kılındığının altını çizmektedir.¹⁹ Bâcî konuyu incelerken cedelci ve münazaracı bir yaklaşımla itirazlara yer vermekte ve bunlara karşı cevaplarını da sunmaktadır. Ümmetin hata üzerinde icmâ'ının imkansız olduğunun akıl cihetiyle bilinebileceğine dair görüşü nakleden Bâcî, bu görüşe karşı çıkmaktadır. Ona göre, Yahudilerin "Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmeleri", Hristiyanların "teslis inancı üzerinde bir araya gelmeleri" örneklerinde olduğu gibi bâtil üzerinde birleşmek mümkündür. Akıl açısından Müslümanların hatada birleşme noktasında Yahudi ve Hristiyanlardan farkı olmadığından, akıl, icmâ'ın ispatı konusunda delil olarak kabul edilemez.²⁰ Bâcî'ye göre Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların arasındaki bu fark ancak sem'in delil oluşu ile belirlenebilir.²¹

İcmâ'ın akıl ile ispat edilebileceği görüşünde olanlara göre dinin hükümleri ancak kati delile dayanır. Hz. Peygamber hayattayken, onun sözü kesin hüküm ifade ediyordu. Hz.

¹⁴ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/38-40; Gâzâlî, *el-Mustesfâ*, 1/395.

¹⁵ İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâ'î 'Abdülmelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fîkh* (Mısır: Dâru'l-Vefâ', 1999), 1/675; Muḥammed b. 'Alî eṭ-Ṭayyib Ebû'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fîkh* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 2/4; Ebû Muḥammed 'Alî b. Ḥazm el-Endelusi ez-Zâhirî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Kâhira: Dâru'l-Hadis, 1992), 4/538; Kâdî Ebû Ya'lâ Muḥammed b. el-Huseyn b. Muḥammed b. Ḥalef el-Ferrâ', *el-Udde fi usûli'l-fîkh* (Riyâd: (m. y.), 1990), 4/1058; Ebû Bekr Aḥmed b. Ebî Şehl es-Seraḥsî, *Temhîdu'l-fuṣûl fi'l-uṣûl* (Kâhira: Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1372), 2/295; Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuṣûl fi ihtisâri'l-Maḥşûl fi'l-uṣûl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004), 254.

¹⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuṣûl*, 1/441. İttifak ile bilinen icmâ' ile istidale yöneltilen itirazlar farklı şekillerde gündeme gelebilir. Örneğin "icmâ'in zuhûru ve tashihi talep edilebilir", "icmâ'a karşı ihtilâf gündeme getirilebilir", "icmâ' olarak nakledilene itirazda bulunulabilir." Konunun Bâcî özelinde münazara bağlamında ele alınışı için bk. Sadrettin Buğda, "Fıkıh Usûlü Geleneğinde Münazara (el-Bâcî'nin *el-Minhâc Eseri* Bağlamında)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1767-1768.

¹⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuṣûl*, 1/442.

¹⁸ Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *el-İcmâ'* (Beyrût: Dâru'l-Muntehabi'l-'Arab, 1993), 137; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/12-13; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/682.

¹⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuṣûl*, 1/441.

²⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuṣûl*, 1/442.

²¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuṣûl*, 1/442.

Peygamber'in vefatından sonra ihtiyaç duyulan kati delil icmâ'dır.²² Dolayısıyla ümmetin hata üzerinde icmâ'ına cevaz verilmesi durumunda, teklif/sorumluluk yüklenmesi bâtil olur.²³ Bâcî'ye göre bu ta'lîl, o dönemde teklifin bâtil olmaması için Yahudi ve Hristiyanların da bâtil üzerinde birleşmemelerini gerektirmektedir. Ayrıca nübüvvetin sona ermesinden sonra da aklî, naklî deliller ve bunlardan istinbât edilenler vasıtasıyla ihticâc devam etmektedir.²⁴ Kitâb, mütevatir sünnet, haber-i vâhid ve kıyâs kendileriyle amel edilmesi gereken delillerdir.²⁵

İcmâ'ın aklen ispat edilemeyeceği yaklaşımı Bâcî'den sonra Gazâlî ve İbn Rüşd (öl. 595/1198)²⁶ gibi âlimler tarafından da dile getirilmektedir. Mesele yalan ve hata bağlamında değerlendirildiğinde, çoğunluğun “yalan üzerinde ittifakları” aklen uzak bir ihtimal ise de “hata üzerinde birleşmeleri” imkân dâhilindedir.²⁷ Bununla beraber örneğin Pezdevî ve Serahsî, icmâ'ın akılla da ispat edilebileceğini iddia etmektedirler.²⁸

1.2. İcmâ'ın Naklî Delilleri

Bâcî, aklın icmâ'ın ispatına delil olamayacağına açıkladıktan sonra ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceğine dair delilin sem' olduğunu belirtmektedir.²⁹ Bâcî, icmâ'ın naklî delilleri olan Kitâb ve sünnet konusunda oldukça detaylı açıklamalar yapmaktadır.

1.2.1. İcmâ'ın Kitâb'dan Delilleri

Bâcî'nin icmâ' ile ilgili olarak Kitâb'dan getirdiği ve üzerinde en çok durduğu delil, icmâ'a ilk defa İmam Şâfi'î tarafından delil gösterilen “Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Rasullullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!”³⁰ ayetidir. Bâcî, icmâ'ın ispatına dair açıklamalarını bu ayet üzerinden yapmakta, muhtemel itirazlara da bu ayeti referans alarak cevaplar vermektedir.³¹ Bu ayet diğer pek çok âlim tarafından da icmâ'a delil olarak gösterilmektedir.³²

²² Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/12-13.

²³ Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 1/300.

²⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/443.

²⁵ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/12-13.

²⁶ Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/406; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Hafîd, *ed-Đarûri fi uşûli'l-fıkh (Muhtaşaru'l-Mustesfâ)* (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 91.

²⁷ Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/406; İbn Rüşd, *ed-Đarûri*, 91.

²⁸ Ebu'l-Hasen Ebu'l-Uşr Fahrû'l-İslâm 'Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. 'Abdilkerîm el-Bezdevî, *Kenzu'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl* (Medîne/Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye/Dâru's-Sirâc, 2014), 547; Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 2/300.

²⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/443.

³⁰ *Kurân Yolu* (Erişim 10 Mart 2024), en-Nisâ 4/115. Nisâ suresinin 115. ayetinin ilk defa İmam Şâfi'î tarafından icmâ'a delil olarak gösterildiğine dair bk. Nas, “İcmâ' Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi”, 12; Davut Eşit, “el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 617-618. Ayrıca bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/421.

³¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/443 vd.

³² Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 142-143; Şirâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/668; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/3-15; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, 254.

Bâcî, öncelikle ayetle istidlâlin ne açıdan olabileceğini açıklamaktadır. O, ayetteki “*müminlerin yolu dışında bir yola ittiba edenlere/uyanlara*” ifadesiyle Allah’ın va’idde/tehditte bulunduğunu, bunun da “*müminlerin yoluna uymayı*” gerektirdiğini belirtmektedir. Bâcî konuya dildeki kullanımı açısından bakmakta ve Arapların, kendisine itaat edilmesi gereken kişi için “*Zeyd’in yolu dışında bir yola tabi olursan seni cezalandırırım*” diyerek, o kimselerin Zeyd’e tâbi olmalarını zorunlu kılmış olduklarını söylemektedir. Ayette, “*Müminlerin yolunun dışı*” nehyedildiğine göre emredilen “*müminlerin yoluna*” uymaktır.³³

Bâcî, ayetin icmâ’a delil oluşunu açıklamaya karşıt argümanlara verdiği cevaplar üzerinden devam etmektedir. Buna göre gelebilecek muhtemel itirazlardan biri ayette geçen “*onların yolu dışında bir yola tâbi olmama*” ifadesinden yalnızca “*imanın*” anlaşılacağıdır. Bâcî, bu itiraza ibareyi umûm lafızlarla irtibatlandırarak cevap vermektedir. Ona göre umûm, bir delille tahsis edilmediği sürece umûma hamledileceğinden, ayetteki anlam, müminlerin “*bütün yolları*” olarak anlaşılmalıdır. Ayrıca Bâcî’ye göre ayetin anlamının “*iman*”a hamledilmesi, imanın vücûbu ayet dışında da bilindiğinden, ayeti anlamlı ve yararlı olmaktan çıkarır. Ayeti anlamsız ve yararsız kılmak doğru olmadığı için, imkân olduğunda, onu anlamlı kılan manaya hamletmek gerekir.³⁴ Bâcî’ye göre hüküm bir sığata bağlandığında zâhir olanın hükmün illeti olduğu, bu bağlamda ayette müminlerin “*sebil*”inden anlaşılmanın “*iman*” olduğu yönündeki söylem galattır. Zira “*Sana meleklerin ve nebilerin yoluna uymayı emrettim*” ifadesinden, emredilenin melek ve nebi olmak olduğu anlaşılır. Dolayısıyla kurulan bu bağlantı bâtil olmaktadır. Ona göre bu söylenen doğru kabul edildiğinde esasında kendi görüşü için delil olmaktadır. Zira, “*müminlerin yoluna uymaya*” emrolduğumuzda, onları “*mümin yapan şeye uymaya*” emrolunmuş oluruz. Bu da onlara uymanın illeti olmaktadır. Bu durumda diğer yollar da “*müminlerin yolu*” olur ve onlara da uymamız gerekir. Yine bu söylem doğru kabul edildiğinde, bir mümine uymakla mümin cemaate uymak arasında fark olmaz. Sözü zâhiri cemaatle tahsis olunduğundan, ifade, onların yollarına uymayı gerektirir.³⁵

“*Sebil*” lafzının bir isim olması sebebiyle, hitabın zâhirinin “*müminlerin her yoluna*” değil, “*yollardan birine*” uymakla emrolunmayı gerektirdiği şeklindeki iddiaya da açıklık getiren Bâcî, bunun böyle olmadığının “*müminun*” lafzına izâfe ile bilindiğini belirtmektedir. Bâcî, bu yaklaşımın yanlışlığını gramer açısından da değerlendirmekte ve nekre hakkındaki nehyin, cinsin istiğrâkini gerektirmesi ile açıklamaktadır. Örneğin “*Hiçbir adamla konuşmadım*” cümlesinde, bu ismin gerçekleştiği bütün isimler hakkında nehiy anlaşılmalıdır. Dolayısıyla ayetteki “*müminlerin yolu*” dışında bir yola tâbi olmanın yasaklanmış olmasından, “*müminlerin yolu dışındaki*” bütün yolların yasaklandığı anlaşılmalıdır. “*Onların yollarından başka bütün yolların*” haram olması, kaçınılmaz şekilde “*onların bütün yollarına*” uymak anlamına gelir.³⁶ Yâni Bâkîllânî’nin de açıkladığı üzere,

³³ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/443; Bâcî, *Kitâbu’l-İşâra*, 275.

³⁴ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/444. Ayrıca bk. Şirâzî, *Şerhu’l-Luma*, 2/671.

³⁵ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/444-445.

³⁶ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/444.

ayetteki “*sebil*” lafzı, müfred olsa da mutlak olarak zikredilmiştir. İfadenin umûmi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ayet, “*bir yolda müminlere*” uymayı vacip kılmakla birlikte, hitabın gereğinin yerine getirilmesi ancak “*bütün yollarda müminlere*” uymakla gerçekleşir.³⁷

“*Müminun*” lafzının hem “*bütün müminler*” hem de “*müminlerin bir kısmı*”na muhtemel olduğu şeklinde getirilebilecek yoruma Bâcî, umûm ve husus konusundaki açıklamalarını tekrarlayarak cevap vermektedir. Buna göre umûm lafzın zâhiri, bir delille tahsis edilmediği sürece, cinsin istiğrakini gerektirir. Ayrıca meseleye, “*uymakla emrolunmak*” ve “*muhalefette vaâdin bulunması*” açısından baktığımızda, hangi fırkaya uymanın emrolunduğunun açıklanmamış oluşu, “*tamamına uyma*”nın murat edildiğini göstermektedir. Çünkü istenen, emrin bekasıyla birlikte “*bir kısma*” uymak olsaydı, beyan ve temyiz edilirdi.³⁸ Ayette kastedilen “*bazısı*” ise ve temyiz edilmemişse, muhalefetin haramlığına ve hepsinin yoluna uymaya mahal yoktur. Çünkü tamamına uymak vacip kılınıp ona muhalefet haram kılındığında, murat edilen “*bir kısım*”, yakinen “*külle*” dâhildir. Ona göre bundan yüz çevrilmesi durumunda, kendilerine uymakla emrolduğumuz taifeye itibayı bilemeyiz.³⁹

Bâcî'nin zikrettiği muhtemel itirazlardan bir diğeri, “*müminlerin*” kimler olduğunun apaçık bir şekilde bilinmeyeceği şeklindedir. Zira namaz kılanların içinde imandan çıkmış mümin olmayan kimseler olabileceği gibi, bâtında küfre düşmüş, tevhid ve nübüvveti inkâr eden kimseler de olabilir. Durum böyle olunca, onların tamamı bilinip tanınmadığı için müminlerin icmâ'ını delil kılmak câiz olmaz. Bâcî, bu durumu, Allah'ın bize “*müminlere uymayı*” emretmiş oluşunu, iman etmediği halde namaz kılanların var olma ihtimali olmakla birlikte bunu ayırt etme imkânımız olmadığından, bize düşenin “*ümmetin tamamına uymak*” olduğuyla açıklamaktadır. Zira böyle bir durumda, müminlerin içinde “*kendilerine uymakla emrolduklarımızın*” olduğunu biliriz. Yine müminlere uymakla emrolduğumuzda ve iman edenle etmeyenin arasını ayırmak mümkün olmadığından, imanını izhar edene uymakla emrolduğumuzu biliriz. Çünkü itikadı bilmeye imkân olmadığından, bunu bilmekle mükellef olmamız sahih değildir.⁴⁰ Hitap türlerinin mutlak olarak zikredilmesi durumunda, bâtın olanın/zâhir olmayanın araştırılması gerektiği anlaşılmaz. Bu durumda anlam, Arapçanın gerektirdiği gibi zâhire hamledilir. Aksi bir beklenti, kişiyi “*güç yetiremediği şeyle sorumlu tutmak*” anlamına gelir.⁴¹

Ayetle irtibatlı olarak gündeme gelen bir diğer itiraz, ayetteki vaâde müstahak olma anlamının, yalnızca “*Rasul'e karşı çıkma*” durumuyla irtibatlı olduğudur. Bâcî'den önce Cessâs'ın ayetin icmâ' ile bağlantısını kurarken bu hususa değindiğini görmekteyiz. Ona göre ayetin gereği olarak “*Rasul'e muhalefet*” ve “*müminlerin yolu dışında bir yola uymak*” hem

³⁷ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/20-21.

³⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/446.

³⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/446.

⁴⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/447.

⁴¹ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/21-22.

ayrı ayrı hem de birlikte kınanmaktadır.⁴² Cessâs “Onlar, Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar; haksız yere, Allah’ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse cezasını bulacak.”⁴³ ayetini de iki durumun hem ayrı ayrı hem de birlikte kınandığına referans olarak göstermektedir. Buna göre her ne kadar birlikte zikredilmiş olsalar da ayetin gereği olarak zikredilen fiillerin her birinin kınanmayı ayrı ayrı gerektirdiği anlaşılmalıdır.⁴⁴ Şirâzî, ayetin sadece “*Rasul’e muhalefete*” hamledilmesi durumunda umûmun zâhirinin terk edilmiş olacağını belirtmektedir. Çünkü ayet her iki durum hakkında da umûmîdir.⁴⁵ Bâcî de bu söylemin esasında “*müminlerin yoluna uymanın*” delili olduğunu belirtmektedir. Çünkü vâid, hem vacip olanın hem vacip olmayanın birlikte terki hakkında olamayacağından, Allah iki işin birden terkinde vâidde bulunduğu, her ikisinin de vacip olduğu anlaşılır. Örneğin “*her kim zulmetmiş ve iyi iş yapmışsa, cezalandırdım*” ya da “*her kim hırsızlık yapmış ve namaz kılmışsa, onu ateşe attım*” gibi cümleler kurmak câiz değildir.⁴⁶ Bâcî’ye göre ayetteki tehdidin iki duruma birlikte bağlandığını söylemek, ayetin gereğini geçersiz kılmaktadır. Çünkü “*Rasul’e muhalefet*” zaten tek başına tehdidi gerektirdiğinden, “*müminlerin yoluna uymamak*” boşuna zikredilmiş olur. Ayetin gereği olarak, tehdidin hem “*Rasul’e muhalefete*” hem “*müminlerin yoluna uymamaya*” ayrı ayrı bağlanması gerekmektedir.⁴⁷ Bâcî, ayetteki vâidin iki durumla birlikte ele alınması gerektiği iddiasına yönelik olarak meseleyi dil açısından da değerlendirmektedir. Buna göre, bu gibi ifadeler zikredilenlere hem münferiden hem de müctemean/birlikte muhalefet hakkında vâid anlamına gelmektedir. Örneğin “*Meleklerin, insanların ve fukaha ile salihlerin yolundan başkasına tâbi olan kişi, zemmedilmiş ve âsidir*” ifadesinden, menedilenin bütün bu fırkalara muhalefet olduğu anlaşılmalıdır.⁴⁸

İcmâ’a yönelik bir diğer itiraz da bireylerin kendi inandıkları şey hakkında yalan söylemelerinin mümkün olması sebebiyle o sözün bütün müminlerin sözü olduğunu ve ona inandıklarını bilmenin nasıl sahih olacağı şeklindedir. Neye inandıklarını bilmemiz mümkün olmadığına göre onlara uymak bize vacip değildir. Bâcî’nin bu itiraza verdiği cevaplardan biri, Allah’ın müminler için gizli olana/zâhir olmayana uymayı emretmemiş oluşudur. Bâtını bilmemizin yolu olmadığından, bununla sorumlu tutulmamız/teklif imkânsızdır. Allah’ın emirlerini, teklifi sahih olanlara hamletmek gerekir, ki o da zâhir olandır. Böylece bir adam oğluna “*Salihlerin yoluna uy*” şeklinde bir söz söylediğinde, vera ve salâhtan zâhir olana uymayı emretmiş olur.⁴⁹ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu hitap türlerinin mutlak olarak zikredilmesi durumunda, bâtın olanın/zâhir olmayanın

⁴² Ceşşâs, *el-İcmâ’*, 143-144.

⁴³ el-Furkân 25/68.

⁴⁴ Ceşşâs, *el-İcmâ’*, 143-144. Ayrıca bk. Ebü Zeyd ‘Abdullah b. ‘Umer b. ‘İsâ ed-Debûsi, *Taḳvîmu’l-edille fi uşûli’l-fıkh* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2001), 26.; Serahşî, *Temhîdu’l-fuşûl*, 1/296.

⁴⁵ Şirâzî, *Şerhu’l-Luma’*, 2/669.

⁴⁶ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/447; Cuveynî, *Kitâbu’t-Telhîs*, 3/22-24.

⁴⁷ Cuveynî, *Kitâbu’t-Telhîs*, 3/23-24.

⁴⁸ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/448-449.

⁴⁹ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/450.

araştırılması gerektiği anlaşılmalıdır. Bu hitaplar, Arapçanın gereği olarak, zâhir anlamına hamledilir. Aksi durum “kişiyi güç yetiremediği şeyle sorumlu tutmak” anlamına gelir.⁵⁰

Ayetin zâhirinin “Hz. Peygamber'in asrındaki müminlerin tamamına uymayı” gerektirdiği, bu durumun da sahabe asrından sonra icmâ'ın gerçekleştiğine dair delil olarak alınmasına engel olduğu şeklindeki itiraza Bâcî, bu ayetle, bu ifade üzerine sahabenin icmâ'ının delil oluşunun hâsıl olduğunu söyleyerek cevap vermektedir. Diğer asırlarda meydana gelen icmâ'ın geçerli oluşu başka delillerle de sabittir.⁵¹ Bununla beraber, ileride işaret edileceği üzere, Bâcî'nin her asrın icmâ'ının delil olacağına dair yaptığı açıklamalarda bu ayeti referans aldığı görülmektedir. Bâkillânî de ayeti sahabe asrına hamlettiğimizde, ayetin, sahabenin icmâ'ının geçerliği hakkında kesin bir delil olacağını söylemektedir. Esasında amaç da umûmi olsun husûsi olsun, icmâ'ın ispatına dair delil getirmektir.⁵²

Bâcî, icmâ'ın delil oluşunu yukarıda zikredilen ayet bağlamında oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. O, ayrıca Bakara suresinin, 143., Âl-i İmrân suresinin 103. ve 110. ayetlerinin ve kendi ifadesiyle “adedi çok başka ayetlerin” de icmâ'ın sıhhatine delil olduğunu söylemekte ancak bu ayetlerle ilgili herhangi bir açıklama yapmamaktadır.⁵³

Bâcî'nin açıklama yapmaksızın icmâ'a delil olarak gösterdiği ayetlerden biri “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık.”⁵⁴ ayetidir. Ayetin icmâ' ile irtibatı “vasat/aşırılıklardan uzak ümmet” ifadesi üzerinden kurulmaktadır. Ayet ve icmâ' arasındaki irtibata dair ilk değerlendirmelere İbn Süreyc (öl. 306/918)⁵⁵ de rastlamaktayız.⁵⁶ İbn Süreyc, bu ifade ile kastedilenin adalet ve şahadet olduğunu belirtmekte, şahadeti de doğruyu söylemek anlamında yorumlamaktadır. Ona göre ayetten hareketle Hz. Peygamber ve ümmeti “hakkı konuşan” olarak vasıflandırılmaktadır.⁵⁷ İbn Süreyc'in bu ifade ile kastedilenin ümmetin havâsı olduğunu vurgulaması⁵⁸ da icmâ'a katılanların sıfatının ne olduğu ile ilgili tartışmalar açısından ayrıca önemlidir. Cessâs da bu ifade ile kastedilenin “âdil ümmet” olduğunu, ümmetin adalet sıfatına sahip olmasının da ümmetin sözünün ve yolunun kabul edilmesini

⁵⁰ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/21-22.

⁵¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/451-452.

⁵² Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/25.

⁵³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/452.

⁵⁴ el-Bakara 2/143.

⁵⁵ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî, Şâfi'î mezhebinin yayılması ve sistematize edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Mezhep içinde Müzenî dâhil İmam Şâfi'î'nin tüm ashabından üstün olduğu kabul edilmektedir. Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî el-Firuzâbâdî eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ* (Beyrüt: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1970), 108-109; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/66-68; Şükrü Özen, “İbn Süreyc: Ebu'l-Abbâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/363-366; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 94 vd.

⁵⁶ Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150.

⁵⁷ Ahmed el-Shamsy, “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”, *Journal of the American Oriental Society* 137.3 (2017), 518; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150.

⁵⁸ el-Shamsy, “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”, 518; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150.

gerektirdiğini söylemektedir.⁵⁹ Ayrıca nasıl ki Hz. Peygamber, ümmeti üzerine şahit kılınmışsa, ümmet de kendilerinden sonrakiler üzerine şahit kılınmıştır. Bu durum, onların sözünün hüccet, şahitliklerinin de makbul olmasını gerektirmektedir.⁶⁰ Şîrâzî de ayete bu açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre de ümmetin adalet sahibi olması, kavillerinin doğru olduğunu ve kabul edilmesini gerektirir.⁶¹

Bâcî, yine açıklamada bulunmamakla beraber icmâ'a delil olarak "*Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı sarılın; bölünüp parçalanmayın.*"⁶² ayetini de zikretmektedir. Buna göre, ayette ayrılığın yasaklandığı, icmâ'a karşı çıkmak da ayrılık anlamına geldiğinden, ayette icmâ'a muhalefetin de nehyedildiği ifade edilmektedir.⁶³

Bâcî, ne yönden icmâ'a delâlet ettiğini belirtmeksizin, "*Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoymazsınız ve Allah'a inanırsınız.*"⁶⁴ ayetini de delil olarak göstermektedir. Bu ayeti icmâ'ın ispatı için delil kabul edenlere göre Allah, ümmet hakkında ayette yer alan sıfatlara şahitlik etmektedir. Ümmetin hata üzerinde icmâ'ın câiz olması ise Allah'ın ümmet hakkında şahitlik ettiği bu sıfatların ümmette bulunmayacağı anlamına gelir.⁶⁵ Ayette ümmet "*emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker*" ile vasıflandırılmıştır. Bu vasıflandırmadan, ümmetin emrettiklerinin maruf, nehyettiklerinin münker olduğu anlaşılmakta,⁶⁶ icmâ' ettikleri konuda onlara uymak gerekmektedir.⁶⁷

Bâcî gibi Cessâs,⁶⁸ Bâkillânî,⁶⁹ ve Şîrâzî⁷⁰ de Nisâ suresinin 115. ayetini icmâ'a delil olarak göstermişler; Gazâlî ve İbn Rüşd bu ayetin icmân geçerliliği hususunda Kitâb'daki en kuvvetli delil olduğunu zikretmişlerdir.⁷¹ İlgili ayete dair aktardıklarımızla birlikte Kitâb'ın icmâ'a delâleti konusunda yapılan açıklamalara bakıldığında ayetlerin teker teker değerlendirilmekten ziyâde topluca icmâ'a delâlet ettiğinin üzerinde durulduğu görülmektedir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız üzere Bâcî, bu yönde vurgular yapmaktadır. Gazâlî de ayetlerin amaca doğrudan delâlet etmediklerini ve zâhir olduklarını belirtmektedir. Benzer şekilde İbn Rüşd de ayetlerin ayrı ayrı icmâ'ın delil olduğuna dair nasslar olmadığını, hepsi birlikte değerlendirildiğinde "*ümmetin tazim ve şerefini*", "*ümmetin yolunun izlenmesini*" ve "*onlara uyulmasını*" gerektirdiğini, "*onlara muhalefetten ve topluluktan*

⁵⁹ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 137-142.

⁶⁰ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 137-142; Serahsî, *Temhîdu'l-fusûl*, 1/297.

⁶¹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/676-677. Ayrıca bk. Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fusûl*, 254.

⁶² Âl-i İmrân 3/103.

⁶³ Seyfuddîn Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî b. Muhammed el-Âmîdî, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005) 1/183.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/110.

⁶⁵ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 145.

⁶⁶ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/676; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fusûl*, 254-255.

⁶⁷ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 23.

⁶⁸ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 142-144.

⁶⁹ Cuveynî, *Kitâbu't-Telḥîs*, 3/15.

⁷⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/668 vd.

⁷¹ Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/397; İbn Rüşd, *ed-Darûri*, 90.

çıkılmaktan” nehyettiğini söylemektedir.⁷² Cüveynî gibi ayetin icmâ'a delil olamayacağı yaklaşımında olanlar da bulunmaktadır. Cüveynî, kesinlik gerektiren meselelerde ihtimallerin bulunamayacağını belirtmekte ve ayeti icmâ'a delil olarak göstermemektedir.⁷³ İbn Raşîk (öl. 632/1234) de Nisâ suresinin 115. ayeti özelinde, ayetin zâhir ve müevvel olması sebebiyle katıyyât hakkında hüccet olamayacağını ve icmâ'ın ispatında sarîh olmadığını söylemektedir.⁷⁴

1.2.2. İcmâ'ın Sünnetten Delilleri

İcmâ'ı kabul eden âlimlerin, icmâ'ın sünnet ile delillendirilmesi üzerinde oldukça ayrıntılı şekilde durdukları görülmektedir. Örneğin İmam Şâfi'î, konu bağlamında “Müslüman cemaate bağlılığı” ifade eden haberlere yer vermektedir.⁷⁵ İbn Süreyc de Hz. Peygamber'den nakledilen “ümmetin dalâlet üzerine birleşmeyeceğine” ve “Müslümanların güzel gördüğünü Allâh'ın da güzel gördüğü, Müslümanların çirkin gördüğünü Allâh'ın da çirkin gördüğüne” dair rivayetleri icmâ'ın sünnetten delilleri olarak sunmaktadır.⁷⁶ Cessâs da tevâtür yoluyla geldiklerini belirttiği haberleri, icmâ'ın hücciyetine delil olarak göstermektedir. Cessâs, söz konusu haberlerin Hz. Peygamber'den sağlam şekilde tevâtür yoluyla vârid olduğunu, bu haberlerin sahabe döneminde de yaygın olduğunu, icmâ'ın delil olduğu hususunda bu haberlerle ihticada bulunulduğunu ve bunları inkâr ya da ret anlamı içeren hiçbir şeyin ortaya çıkmadığını söylemektedir.⁷⁷ Bâkillânî de icmâ'ın ispatında, güvenilir ravilerin Hz. Peygamber'den naklettiği hadislerle başvurmaktadır.⁷⁸ Şirâzî, bu rivayetlerin âhâd olarak nakledildiğine, lafızları hakkında ihtilâf olsa da mana açısından mütevatir olduklarına, ümmetin masumiyetine ve icmâ'a işaret ettiklerine dikkat çekmektedir.⁷⁹

Bâcî, meşhur sahabenin Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadisleri, icmâ'ın ispatı için delil getirmektedir. Bu bağlamda Ömer [b. el-Hattâb] (öl. 23/644), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ebû Said el-Hudrî (öl. 74/693-94), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12), Abdullah b. Amr (öl. 65/684-85), Ebû Hüreyre (öl. 58/678), Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656), onun zikrettiği ravilerdendir. Bâcî'nin icmâ'a delil olarak gösterdiği hadislerin bir kısmı şunlardır: “Ümmetim hata üzerinde birleşmez.”,⁸⁰ “Allah ümmetimi dalâlet üzerinde bir araya getirmez.”,⁸¹ “Allah'tan ümmetimi dalâlette birleştirmemesini istedim, bana (bunun sözünü)

⁷² Ğazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/397; İbn Ruşd, *ed-Darûri*, 90.

⁷³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/434-435.

⁷⁴ Ebû 'Alî Huseyn b. Ebi'l-Fedâil 'Atîk b. Huseyn er-Raşîk, *Lubâbu'l-mahşûl fi 'ilmi'l-uşul* (Dubâi: Dâru'l-Buĥûşî'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2001), 1/390.

⁷⁵ Muĥammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *er-Risâle* (Kâhira: Dâru't-Turâs, 1940), 471-476.

⁷⁶ el-Shamsy, “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”, 517; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150.

⁷⁷ Cessâs, *el-İcmâ'*, 146-149.

⁷⁸ Cüveynî, *Kitâbu't-Telĥîs*, 3/26-27.

⁷⁹ Şirâzî, *Şerĥu'l-Luma'*, 2/679.

⁸⁰ Ebû 'Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbüri, *el-Mustedrek 'ala's-Şâhihayn* (Beyrût: (m. y.), ts.), 1/115.

⁸¹ el-İmâm el-Ĥâfiẓ Ebû 'İsâ Muĥammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Şâhiĥu't-Tirmizî* (Mısır: Matbaatu'l-Mısriyyeti'l-Ezher, 1931), “Fiten”, 2167.

verdi.”⁸² “Kim cennetin orta yerine kurulmak isterse cemaatten ayrılmasın.”⁸³ “Çünkü cemaatin duası onları kuşatır.”⁸⁴ “Şeytan, tek kişi ile beraberdir, iki kişiden uzaktır.”⁸⁵ “Allah’ın eli cemaatin üzerindedir.”⁸⁶ Bâcî, ümmetin dalâlet ve hata üzerinde birleşmeyeceği anlamını içeren, cemaate uymayı ve cemaatten ayrılmamayı talep eden bu haberleri icmâ’ın dayanağı olarak göstermektedir. O, bu haberlerin, sahabe, tâbiûn ve kendi zamanına kadar diğer asırlar için zâhir olduklarını, bu haberlere itiraz eden kimse olmadığını, onların âhâd haberlerinin fer’i konularda hüccet olduğunu belirtmektedir.⁸⁷

Gazâlî, icmâ’ın en sağlam dayanağının sünnet olduğu yaklaşımındadır. Ona göre icmâ’ın ispatı için zikredilen haberler sahabe ve tabiûn döneminden kendi yaşadığı döneme kadar apaçık şekilde gelmiştir ve kimsenin de bu haberlere muhalefet ettiği bilinmemektedir. Ümmet, bu haberleri hüccet olarak kullanmaktadır.⁸⁸ Karâfî de hadislerin zatı açısından zanni olsa da katiyet ifade ettiklerini ve bunlarla zaruri bilginin hâsıl olduğunu söylemektedir.⁸⁹

Bâcî, haberlerin icmâ’a delâletini iki açıdan değerlendirmektedir. Birincisi, bu haberlerin lafızları farklılık gösterse de mana olarak mütevatirdirler. Haberlerin hepsinden ümmetin tazim ve methi, ümmetten hata ve dalâletin nefyi, ümmete uymak zaruri olarak anlaşılmaktadır. Her bir ravinin sikâ olup olmadığı ayrı ayrı bilinmiyor olsa da bu, rivayetleri zaruri olarak bilgi gerektirmekten çıkarmaz. Ali [b. Ebî Tâlib] (öl. 40/661)’nin cesareti, Hâtim (öl. ?)’in cömertliği, Sahbân (öl. ?)’ın fesahati hakkında olduğu gibi bu konuda da zaruri bilgi hâsıl olmuştur. Onun rivayetleri değerlendirdiği ikinci açı, haberlerin sıhhatinin sorunlu olduğu konusundaki iddiaya karşı çıkmaktır. Haberlerin şöhreti ve çokluğu, ravilerinin sahabe ve tabiûndan oluşu, bu haberlerle karşılaşanların Nazzâm (öl. 231/845)’ın ortaya çıkışına kadar haberlerle ilgili herhangi bir itirazın olmayışı [ki Nazzâm’ın bu konuda ilk ihtilâfî ortaya koyan kişi olduğu bilinmektedir] bunu göstermektedir. Nazzâm’dan önce Müslümanlardan itiraz eden başkaları da olsaydı, bu itirazlar âdetin gereği olarak zikredilir ve nakledilirdi.⁹⁰

Bâcî, rivayetler hakkında herhangi bir muhalefet ve muarız olmamasının iki yönden rivayetlerin sıhhati ve ravilerin sikâ olduklarını gösterdiğini belirtmektedir. İlk olarak rivayetlerin kesinliği ve delil olarak kullanıldıkları bilinmeseydi, rivayetler hakkında ihtilâf edilir, çok sayıda itiraz ortaya çıkar ve rivayetler arasında kendisi ile furu’ meselelerde delil olarak kullanılan âhâd haberler hakkında ihtilâf meydana gelirdi. Zira kendileriyle ihticac

⁸² Ahmed b. Hanbel, *Musnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrüt: Muessesetu’r-Risâle, ts.) 45/200 (No: 27224).

⁸³ Tirmizî, “Fiten”, 2165.

⁸⁴ Tirmizî, “Fiten”, 2165.

⁸⁵ Tirmizî, “Fiten”, 2167.

⁸⁶ Tirmizî, “Fiten”, 2166.

⁸⁷ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/453-454.

⁸⁸ Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/398-401.

⁸⁹ İmâm Şihâbuddîn Ebi’l-‘Abbâs İdrîs b. ‘Abdurrahmân el-‘Karâfî, *Nef’isu’l-uşûl fi şerhi’l-Mahşûl* (Beyrüt: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000), 2/369-370.

⁹⁰ Bâcî, *İhkâmu’l-fuşûl*, 1/454. Ayrıca bk. Cuveynî, *Kitâbu’t-Telhiş*, 3/27; İbn Raşîk, *Lubâbu’l-mahşûl*, 1/392 vd.

edilecek ve gereği ile amel edilecek olduğunda sıhhati bilinmeyen ve hüccet olarak kaim olmayan haberler hakkında âdet olan budur. Durum böyle olunca, bu haberlerin sıhhati hakkında ilmin âdetinin gerektirdiği ile hüküm verilir.⁹¹ İkinci olarak bu haberlerin ravileri, maktu'un bih/kesin bir aslın ispatında naklettikleri bu haberlerle ihticâ ederler. Âdet olan, haberin kendisi malum değilken, malum bir aslın ispatının bu haberle câiz olmamasıdır. Çünkü haber malum olmadığında neyi içerdiği öncelikle malum olmaz. Âdet de insanların (en azından) çoğunun, tariki kati ve yakın olmakla beraber kendisiyle ilim meydana gelmeyen şeylerle ispatta bulunanlara karşı çıkma konusunda hızlı davranmaları üzerinde câridir. Söz konusu haberler de bu itirazlardan sâlim olduğuna göre, nakledilenin sıhhati ve nakledenlerin güvenilirliği bilinir.⁹²

Sünnetin icmâ' için delil olduğunu kabul eden âlimlerin ilgili hadisleri birlikte değerlendirdiklerini görmekteyiz. Örneğin Cessâs rivayetleri birlikte ele almakta,⁹³ Bâkîlânî, rivayetlerden çıkan ortak manaya dayanarak icmâ'ın hüccet olduğunu söylemektedir.⁹⁴ Şîrâzî de bu kadar çok sayıda rivayetin hepsinin yalan ve uydurma olamayacağını, içinde muhakkak sahih bir rivayetin bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Bir rivayetin bile sahih olması, ona göre icmâ'ın delil oluşu için yeterlidir.⁹⁵ Bâcî de icmâ'a dayanak olarak gösterilen rivayetleri birlikte değerlendirme noktasında benzer bir tavır sergilemektedir. Gazâlî, icmâ'ın delil oluşunda “*Ümmetim hata üzerimde birleşmez*” hadisine dayanıldığını belirtmekle birlikte, bu hadisi delil haline getirmek için farklı lafızlarla birbirini destekleyen pek çok rivayetin varlığına dikkat çekmektedir.⁹⁶ İcmâ'a dayanak olarak gösterilen bu haberlerin zatı itibarıyla zan ifade etmekle beraber, delâlet açısından kati oldukları belirtilmektedir.⁹⁷ Bununla birlikte örneğin Cüveynî, bu hadisleri haber-i vâhid oldukları ve delâletleri zanni olduğu gerekçesiyle hüccet olarak değerlendirmemektedir. Ona göre katiyet ifade eden icmâ', zanni delillerle ispat edilemez.⁹⁸

Bâcî, konuya dair ayetler bağlamındaki muhtemel itirazlara verdiği cevapları hadisler üzerinden de sürdürmektedir. Bu bağlamda haberler hakkında gündeme gelebilecek ilk itiraz sahabe ve tâbiûn asırlarında bu haberleri reddedenlerin olabileceğidir. Bâcî, böyle bir durumda âdetin gereği olarak bu ihtilâfın nakledileceğini belirtmektedir. Çünkü bu konudaki ihtilâf insanların naklinde hevesli olacakları, hıfzı ve rivayetinde azimli olacakları bir konudur. Aynı zamanda Nazzâm'ın ihtilâfı bile kapalılığına ve insanlar arasındaki azlığına rağmen nakledilmişken, sahabenin ve tâbiûnun çoğunun, fukahanın meşhurlarının bu yönde bir ihtilâfı olsaydı, insanlar bunu nakletmeye ve neşretmeye

⁹¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/455.

⁹² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/455.

⁹³ Ceşşâs, *el-İcmâ'*, 146-149.

⁹⁴ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîs*, 3/67-68.

⁹⁵ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/679.

⁹⁶ Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/398-400.

⁹⁷ Karâfî, *Nefâ'isu'l-uşûl*, 2/369-370.

⁹⁸ Cuveynî, *el-Burhân*, 1/435-437.

hevesli olurlardı.⁹⁹ Bu itiraz ve cevabı Gazâlî de zikretmektedir. Gazâlî böyle bir durumda hilâfın yaygınlık kazanacağını, ceninin diyeti ve şarap içme haddi konularındaki ihtilâfların nakledilmiş oluşuyla desteklemektedir. Ayrıca ona göre de Nazzâm'ın ihtilâfı bile yaygınlık kazanmışken, sahabe ve tâbiûnun ihtilâflarının gizli kalması akıllı bir durum değildir.¹⁰⁰

İcmâ'a dair haberleri reddedenlerin bir diğer itirazı, sıhhati hakkında ihtilâf edilen icmâ'ın sıhhatinin, yine icmâ' ile delillendirildiği şeklindedir.¹⁰¹ Bâcî bu itiraza cevaben icmâ'ın sıhhatinin haberle; haberin sıhhat ve sübutunun ise ümmetin kabulü ve gereği ile amel konusundaki telakkileri ile delillendirildiğini belirtmektedir.¹⁰² Gazâlî de kati meseleler hakkında kendisiyle hüküm verilen icmâ'ın, sıhhati bilinmeyen bir haberle ispatının âdeten kabul edilemez olduğunu söylemektedir. Kitâb'a muaraza edildiği ve bu muarazanın sonradan kayb olduğu, imametın nass ile sabitliği gibi konuların bâtil olduğu da âdeten bilinmektedir.¹⁰³ Eğer ki durum iddia edildiği gibi olsaydı müctehidlerin sessiz kalmaları âdeten imkânsız olurdu.¹⁰⁴ Şâyet bunlar doğru olsaydı, ortaya çıkmış ve nakledilmiş olmaları gerekirdi.¹⁰⁵

Haberlere yönelik Bâcî'nin zikrettiği bir diğer itiraz, bu haberlerin sıhhatinin sahabe tarafından biliniyor olmasına, sahabenin bu haberleri delil olarak kabul etmiş olmalarına rağmen neden bu haberlerin sıhhat yolunu tâbiûna ve tâbiûnun da kendilerinden sonrakilere zikretmediği şeklindedir. Zira böyle bir yöntem izlenmiş olsaydı, muhaliflerin şüphesi ortadan kalkardı.¹⁰⁶ Bâcî, bu durumun gerekli olmadığını söylemektedir. Çünkü sahabe, tâbiûnun âdetin gereği ile amel edeceklerini ve bu gibi haberlere güveneceklerini bildikleri için, onların âdetleri hakkındaki bilgilerine itimat etmişlerdir. Bu yöntem, onlar açısından hilâfı ortadan kaldırmak için en uygun ve en açık yöntemdir. Sahabe, "Hz. Peygamber'in ümmetinin hatadan korunmuş olduğunu" karineler, emâreler ve tekrarlanan lafızlardan anlamaktadır. Bütün bunların yalnızca ibarelerle nakli mümkün değildir. Bu sebeple sahabe, tâbiûnun kesin olan bir aslın şüpheli haberle sabit olmayacağı ve böyle bir haberin âdeten kabul edilmeyeceği yönündeki bilgisiyyle yetinmişlerdir.¹⁰⁷

Bâcî, haberlere yönelik tevîl cihetinden itirazlara da cevaplar vermektedir. Bu yöndeki itirazlardan biri Hz. Peygamber'in "ümmetin dalâlet üzere birleşmeyeceğinden" muradının "küfür" olduğudur. Bâcî, bu itiraza öncelikle dildeki kullanımı açısından cevap getirmekte ve "dalâlet" in Arapların kelimasında hak olsun bâtil olsun "hedefte ve maksut olan emirlerden sapmayı" gerektirdiğini, bu bağlamda "dalâlet" ile kastedilen "hedefte hata" olduğunda "falanca yoldan saptı", "koşan yoldan çıktı" dendiğini belirtmektedir. Ona göre

⁹⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/455-456.

¹⁰⁰ Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/401; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/188.

¹⁰¹ Cuveynî, *el-Burhân*, 1/678-679.

¹⁰² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/456.

¹⁰³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/456; Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/402.

¹⁰⁴ Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/402.

¹⁰⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/456.

¹⁰⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/456-457.

¹⁰⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/456-457; Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/402-403.

“*Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi?*”¹⁰⁸ ayeti de bu anlamdadır. Zikredilen kullanımlar, lafzın “*hata*” anlamına geldiğini göstermektedir. Zikrettiğimiz hadisteki ifade ile ümmetin yüceltildiği ve bu konudaki faziletin sadece ümmete tahsis edildiği zorunlu olarak anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu haberlerde geçen “*dalâl*” lafzına “*küfür*” anlamı verilemez.¹⁰⁹ Ayrıca konuya dair haberlerin çoğu, “*ümmetim hata üzerinde birleşmez*” şeklindedir. “*Hata*” ismi hem küçük hem büyük hataları kapsamakta, aynı zamanda sehv ve nisyanda da vâki olmaktadır.¹¹⁰

Haberlere tevil açısından yöneltilen diğer itiraz, ümmetin içinde fasıklar, fâcirler ve muhtiler varken Hz. Peygamber’in kastının ümmetin tazimi olmasının nasıl câiz olacağıdır. Bâcî, bu teville karşı övgünün ittifaakta olduğunu, ihtilâfa yönelik olmadığını söylemektedir. Bu bakımdan fasık olan kimsenin isabetli işlerden dolayı övülmesi, zâhiren mümin olan kimsenin de işlediği bazı şeylerden dolayı zemmedilmesi söz konusu olabilir. Ayrıca bu hadisle, günahlardan beri olan müminlerin methi kastedildiğinde ve onların kavilleri hilâf, icmâ’, ihbâr hakkında doğru kabul edildiğinde, fasıklar da onlara uyar. Ancak kastedilen belirli olmayıp apaçık bir şekilde bilinmediğinde, ümmetin icmâ’i hüccet kılınır. Zira onların içinde övülen ve kendilerine uymanın farz kılındığı müminler olduğunu biliriz.¹¹¹ Bâcî’nin aktardığı üzere tevil açısından bu argümanı gündeme getirenler görüşlerine destek olarak Kur’ân-ı Kerîm’de ümmeti irtidat, fisk, isyan konusunda tahzir eden; hatadan nehyeden ayetleri göstermektedirler. Onlar, bu içerikteki ayetlerin, Müslümanlar içinde bu sığfata sahip kimselerin bulunduğuna delil olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş sahiplerine göre eğer ki böyle bir şey vuku bulmamış olsaydı, bu sıfatlardan nehyin anlamı olmazdı.¹¹² Bâcî bu yönde yapılan tevilin galat olduğu görüşündedir. Çünkü kişinin bu fiillerden nehyedilmiş olması, o fiilin meydana geldiğine delâlet etmez. Ayrıca Hz. Peygamber de söz konusu nehyin muhataplarındandır. Allah, Hz. Peygamber’i bütün bunlardan koruduğu ve Hz. Peygamber’in nehyetmiş olduğu bu fiilleri yapmayacağını bildiği halde ayetlerle bu konuda uyarıda bulunmuştur.¹¹³ “*Sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: Eğer Allah’a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.*”,¹¹⁴ “*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme!*”,¹¹⁵ “*...onların isteklerine uyma...*”,¹¹⁶ “*...onların isteklerine uyma...*”¹¹⁷ ayetlerinin desteğiyle de anlaşılan akıl cihetinden hatanın imkânsız olmadığı ancak şeriat söz konusu olduğunda hatanın vücudunun imkânsız olduğudur.¹¹⁸

¹⁰⁸ ed-Duhâ 93/7. İbn Raşîk de aynı bağlantıyı kurmaktadır. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-mağşûl*, 1/393.

¹⁰⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/460; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/31-32; Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/403.

¹¹⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/460.

¹¹¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/461.

¹¹² Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/405. Bâcî, bu ayetlere teker teker yer vermemekle beraber Gazâlî, Bakara suresinin, 169, 217 ve 188. ayetlerini bu bağlamda zikretmektedir.

¹¹³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/461-462; Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/405.

¹¹⁴ ez-Zümer 39/65.

¹¹⁵ el-İsrâ 17/36.

¹¹⁶ el-Mâide 5/86.

¹¹⁷ el-Hüd 11/46.

¹¹⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/462; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/34-35.

Bâcî, icmâ' karşıtlarının, görüşlerini haberlerle de delillendirmeye çalıştıklarını söylemektedir. Onun bu bağlamda zikrettiği haberler şunlardır: “İslam garib başlamıştır, tıpkı başladığı gibi garib olarak dönecektir.”,¹¹⁹ “En hayırlı asır benim bulunduğum asırdır. Sonra bundan sonra gelenler, sonra da ondan sonra gelenlerdir. Bundan sonra yalan öyle bir yaygınlık kazanacak, öyle ki bir adamdan yemin etmesi istenmediği halde yemin edecek, şahitlik yapması istenmediği halde şahitlik edecektir.”,¹²⁰ “Kıyamet ümmetimin en şerlileri üzerine kopacaktır.”,¹²¹ “Muhakkak, sizden önceki ümmetlerin yoluna karşı karşı, arşın arşın uyacaksınız. Hatta onlar bir keler deliğine girseler sizler de onları takip edeceksiniz.”¹²² Bâcî bu haberler delil getirilmek suretiyle yöneltilen itirazlara tek tek cevap vermektedir. Ona göre bu haberler, iddia edilen konuyla alakalı değildir. Örneğin “tıpkı başladığı gibi garib olarak dönecektir”, hak üzere olan hâdi bir taifenin varlığına delâlet etmektedir. “Yalan yaygınlaşacak, zinâ zuhur edecek”, ümmetin bunlar üzerinde icmâ'ından değil, bunların zuhuru ve çoğalmasından; “Kıyamet ümmetimin en şerlileri üzerine kopacaktır”, günahların çokluğundan haber vermektedir. “Sizden önceki ümmetlerin yoluna karşı karşı, arşın arşın uyacaksınız”, onların icmâ'ları değil bireylerin durumu hakkındadır. Bâcî, aktarmış olduğu haberlere dair genel bir değerlendirme de yapmaktadır. Ona göre bu haberleri, ümmetin hata üzerinde icmâ'ına hamletmek câiz değildir. Çünkü durumun bunun hilâfına olduğuna şahidiz ve Hz. Peygamber'in hakkında haber verdiklerinin, Hz. Peygamber'in haberinin hilâfına olması câiz değildir. Ona göre bu haberleri bütün ümmetlere hamletmek de câiz değildir. Zira böyle bir durumda “sizden önceki ümmetlerin yoluna karşı karşı, arşın arşın uyacaksınız” ifadesi Nasrani, Yahudi ve Mecusilerin yollarını da kapsamaktadır. Bu anlam ise ümmetin tamamında icmâ'ı imkansız kılmaktadır.¹²³ Gazâlî de zikrettiğimiz hadisler bağlamında yaptığı değerlendirmede, bu hadislerin sıhhat ve açıklık açısından icmâ'ın delil olduğuna dayanak olarak gösterilen hadisler kadar kuvvetli olmadığını ifade etmektedir.¹²⁴

2. İcmâ'ın Şartları

2.1. İcmâ'a Katılanların Sıfatı¹²⁵

İcmâ'a dair literatürde üzerinde önemle durulan noktalardan biri icmâ'a katılacak kişilerin kimler olacağıdır. Örneğin İmam Şâfi'î, İbn Süreyc ve Cessâs, Bakara suresinin 143. ayetindeki “vasat ümmet” ifadesi ile kastedilenin “insanların havâsı” olduğu

¹¹⁹ el-Ĥâfîz Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Yezîd el-Ĥazvîni İbn Mâce, *Sunen-i İbn Mâce* (y. y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabîyye, ts.), “Fiten”, 3986-3988.

¹²⁰ Tirmizî, “Fiten”, 2165.

¹²¹ Ebu'l-Ḥuseyn Muslim b. el-Ḥaccâc b. Muslim el-Kuşeyrî, *Şaḥîhu Muslim (el-Câmi'u-ş-Şaḥîh)* (Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), “İmârât”, 1924.

¹²² Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buḥârî, *Şaḥîhu'l-Buḥârî (el-Câmi'u-ş-Şaḥîh)* (Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), “Enbiyâ”, 50; Muslim, “İlm”, 6.

¹²³ Bâcî, *İḥkâmu'l-fuṣûl*, 1/463.

¹²⁴ Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/405.

¹²⁵ İcmâ' ehliyeti ile ilgili yaklaşımlar için bk. Yusuf Eşit, “Fıkıh Usûlünde İcmâ' Ehliyeti Tartışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 168-184.

görüştünderler.¹²⁶ İbn Fûrek, icmâ'a katılanlarla ilgili açıklamalarını icmâ' tasnifi üzerinden yapmaktadır. İcmâ'ı âmm ve hâss şeklinde tasnif eden İbn Fûrek icmâ'ın âmm kısmına namazın rekat sayıları gibi üzerinde “*ümmetin*” icmâ' ettiği konuları dâhil etmektedir. Ona göre bu tür icmâ'a muhalefet küfrü gerektirmektedir. Hâs olan icmâ' ise şirket, mudârabe, sulhun cevâzi konularında olduğu gibi “*asrın âlimlerinin' bir meselenin hükümünde ittifak etmeleridir.*”¹²⁷

Bâcî ümmetin havâs/hâs ve avâm/âmm şeklinde iki sınıfa ayrıldığına dikkat çekmektedir. Onun havâs ve avâmın icmâ'ına dair, mükellef olunan konular bağlamında bir yaklaşımı vardır. Bâcî, öncelikle hükümleri ikiye ayırmaktadır. Birincisi, namaz, hac ve orucun vücubu; katl, sirket, evlenilmesi yasak olan kimselerin haramlığı gibi hem havâsın hem avâmın bilmesi gereken hükümlerdir. Bu konularda havâs ve avâmın icmâ'ına itibar edilir. İkincisi, müdebber, mükâteb, talak, zihar, vedia, rehin, cinayet, ayıpların hükümleri konularında olduğu gibi hâkimlerin, imamların ve fukahânın bilgileriyle diğerlerinden ayrıldığı hükümlerdir. Bu hükümlerde, avâm havâsa uymalıdır ve avâmın havâsa ihtilâfı haramdır. Fukahânın tamamı da bu görüştedir.¹²⁸ Bâcî, burada Bâkîllânî'nin de bu görüşte olduğunu altını çizmektedir.¹²⁹ Bununla birlikte o, Bâkîllânî'den nakledilen avâmın ihtilâfına itibar edileceği, avâm olmaksızın ulemanın icmâ'ının gerçekleşmeyeceği yönündeki görüşü de aktarmaktadır.¹³⁰ *Telhîş*'te Bâkîllânî'ye göre muteber olanın ümmetin âlimlerinin ittifakı olduğu, bu ittifaka avâmdan birinin muhalefet etmesinin herhangi bir değeri olmadığı konusunda ittifak edildiği ifade edilmektedir. Ancak temel farızalardan olan konularda hem havâsın hem de avâmın ittifakını göstermek adına bunlar üzerinde “*bütün ümmet ittifak etmiştir*” denmektedir. Sadece ulemanın icmâ' ettiği, avâm tarafından bilinemeyecek hükümler hakkında ise avâm icmâ'a dâhil edildiğinde “*ümmetin icmâ'ı*”, dâhil edilmediğinde veya avâmın bir kısmının muhalefeti olduğunda, “*ümmetin âlimlerinin icmâ'ı*” denir.¹³¹ Dolayısıyla bu görüş, esasında icmâ'da avâma itibar edileceği anlamına gelmemektedir.¹³² Bâcî'ye göre âmmnin bu hükümler hakkında ictihâd yapması gerekmez ve kendi ictihâdıyla amel etmesi ve başkasının da onun ictihâdıyla amel etmesi câiz değildir. Onlar, bu konuda mükellef olmayan çocuk/sabi ve deli/mecnun kimseler konumundadırlar. Şeriatın dakik ahkâmını bilmekle mükellef olmadıkları için ihtilâflarına

¹²⁶ İmam Şâfi'î'nin konuya dair değerlendirmeleri için bk. Eşit, “el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı”, 618 vd.; Çeşşâş, *el-İcmâ'*, 139 vd.; el-Shamsy, “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”, 518; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150;

¹²⁷ Ebü Bekr Muhammed b. Hasan b. Füreğ el-Ensârî, *İbn Füreğ ve Asâruhu'l- usûliyye me'a tahkîki kitâbih el-Muhtaşar fi usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed Hasân 'Avâd (Dumaşk: Dâru'n-Nür, 2014), 94; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 369.

¹²⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/465.

¹²⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/465; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/38-40.

¹³⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/465; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 276.

¹³¹ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/38-40.

¹³² Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi usûli'l-fıkıh* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 1992), 4/462. Konu ile ilgili görüşler için bk. Cuveynî, *el-Burhân*, 1/684; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/191.

itibar edilmez.¹³³ Ayrıca ona göre avâm, ulema herhangi bir görüşte olduklarında, ulemaya uymak zorundadır ve avâmın ulemaya muhalefetleri câiz değildir.¹³⁴ Bâcî, bu bağlamda da yine muhtemel bir itiraz zikretmektedir. Buna göre Nisâ suresinin 115. ayetindeki vâid, “müminlerin yoluna” muhalefet edenler hakkındadır. Halbuki âlimlerin yoluna muhalefet edenler “müminlerin yoluna” değil “müminlerin bir kısmının yoluna” muhalefet etmiş olurlar. Bâcî, bu vâidle kastedilenin ulema olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre ayette avâm, ulemaya muhalefet hakkında tehdit almıştır.¹³⁵ Bâcî'nin icmâ'in tanımında “ulemanın ittifaki” şeklinde kayıt koyduğunu belirtmiştik.

2.2. İcmâ'a Katılanların Sayısı

Bâcî, ulemanın tamamı olmaksızın icmâ'in inikad etmeyeceğini söylemekte ve ulemanın çoğunun da bu görüşte olduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Ulemeden biri bile farklı görüşte/şâz olduğunda ona göre bu, icmâ' olmaz. Bâcî, Ebû Temmâm (öl. ?)'in¹³⁷ da bu görüşte olduğunu, İbn Huveyz Mindâd (öl. ?390/999)'in¹³⁸ ise ulemeden bir ya da ikisinin şâz görüşüne itibar edilmediği kanaatinde olduğunu ayrıca belirtmektedir.¹³⁹ “Çoğunluğun icmâ'i”, “ümminin tamamının icmâ'i” anlamına gelmediğinden hüccet olarak kabul edilmemektedir.¹⁴⁰ Bâcî, bu görüşüne “Ayrılaşa düştüğünüz bütün konularda (doğru) hüküm Allah'a aittir.”¹⁴¹ ayetini ve Ebû Bekir [es-Siddîk] (öl. 13/634)'in zekât ödemeyenlerin katli konusunda sahabeye hilâfını¹⁴² delil olarak göstermektedir. Bu durumda icmâ', cemaatin Ebû Bekir [es-Siddîk]'in görüşüne dönmesi ve onun ihtilâfını haklı çıkarmaları üzerine gerçekleşmiştir. Yine İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve İbn Abbas (öl. 68/687-88) ferâizin (miras hukuku) bazı konularında sahabeye ihtilâf etmiş ve sahabe de bunu reddetmemiştir. Ayrıca ona göre akıl, ulemanın tamamının ve bir kısmının hata üzerinde ittifakına cevaz

¹³³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/466; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/725.

¹³⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/466-467; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 277. Ayrıca bk. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-mahşûl*, 1/397 vd.

¹³⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/466-467.

¹³⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/467. Ayrıca bk. Başrî, *el-Mu'temed*, 2/29; Ferrâ', *el-'Udde*, 4/1117.

¹³⁷ Ebû Temmâm 'Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Basrî el-Mâlikî. Ebherî ashabından olup, usûlde uzman bir kimse olarak tanınmaktadır. Hilâf alanında *Nuketü'l-edille* isimli bir muhtasarı, yine hilâf ve usûl alanında eserleri olduğu rivayet edilmektedir. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik*, 7/76.

¹³⁸ Ebû Bekr b. Huveyz Mindâd. Mâlikî âlimlerdendir. Hilâf, usûl ve ahkâmü'l-Kur'an literatürüne dair eserleri olduğu rivayet edilmektedir. İmam Mâlik'in görüşlerinden şâz olan görüşleri bulunmaktadır. Bâcî de bu sebeple kendisinden bahsetmektedir. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik*, 7/77-78; Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl (muhakkik)*, 2/868-869.

¹³⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/467; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 277-278; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/704.

¹⁴⁰ Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/415. Ulemanın çoğunluğu da bu görüştedir. Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 1/316; Âmîdî, *el-İhkâm*, 1/199-200.

¹⁴¹ eş-Şürâ 42/10.

¹⁴² İbn Süreyc bu meseleyi, “bir kişinin bile hakk görüş belirtmesinin icmâ' olarak değerlendirilebileceğine” delil olarak göstermektedir. O, Ebû Bekir [es-Siddîk]'in görüşünün hakk olduğu üzerinde herkesin ittifak ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu şekilde bir kişinin görüşü bile icmâ' olarak değerlendirildiğinde, iki ya da üç kişinin görüşünün icmâ' olduğu anlaşılacaktır. el-Shamsy, “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”, 518; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 150-151.

vermektedir. Şeriatla vârid olanda ölçü ise ümmet-i Muhammed'in tamamının masumiyetidir. Bunun dışındaki durumlarda asıl olan, hatanın cevazıdır.¹⁴³

Karşıt argüman olarak gösterilen Hz. Peygamber'in "Her kim cemaatten bir karış ayrılırsa İslam bağımlı boynundan çıkartmış olur"¹⁴⁴ ve "Ekseriyetten (sevâd-ı âzâm) ayrılmayın. Çünkü şeytan tek kalan kişiyle beraberdir ve iki kişiden daha uzaktır"¹⁴⁵ hadislerini değerlendiren Bâcî, burada kastedilenin icmâ' gerçekleşikten sonra onun dışına çıkmak olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶

Bâcî'nin zikrettiği bir diğer itiraz, sahabenin, cemaate muhalif kavli olan bir kişinin bu kavlinin reddedildiği hakkında icmâ' etmiş olduğu şeklindedir. Bu da hilâfın dikkate alınmadığını gösterir. Bu itirazı desteklemek üzere mesela muta nikahının helalliyi konusunda İbn Abbas'ın; "dolu yemek, orucu bozmaz" sözünden dolayı Ebû Talha (öl. 34/654-55)'nin görüşünün reddedilmiş olması zikredilmiştir. Bâcî, bu yaklaşımı galat olarak nitelendirmektedir. Esasında ona göre bu görüşler, konuya dair nasslara muhalefet sebebiyle reddedilmiştir.¹⁴⁷ İbn Abbas'ın muta nikâhının helalliyi konusundaki infiradına bakıldığında, onun bu görüşü muta nikâhını yasaklayan hadislere¹⁴⁸ muhaliftir. Ebû Talha'nın ifadesi de doğrudan "...sonra orucu geceye kadar tamamlayın..."¹⁴⁹ ayetine muhaliftir. Çünkü oruç, imsaktır ve dolu yemekle birlikte imsakın varlığından bahsedilemez.¹⁵⁰

2.3. İcmâ'da Asrın İnkırazı

Asrın inkırazı "icmâ'a katılan tüm müctehidlerin ittifak ettikleri meseleye muhalefet etmeksizin o hal üzere ölmeleri" manasına gelmektedir.¹⁵¹ Ulemânın bu konuda farklı yaklaşımları vardır.¹⁵² Asrın inkırazının şart koşulması, icmâ'a katılan müctehidlerin görüşlerinden vazgeçme ihtimali bulunmasıyla irtibatlandırılmaktadır.¹⁵³ Bâcî de bu konudaki farklı yaklaşımları aktarmaktadır. Fukaha ve mütekelliminin çoğu icmâ'ın inikadı akabinde hüccet haline geldiği, bu konuda asrın inkırazına bakılmayacağı görüşündedir.

¹⁴³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/467; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/707.

¹⁴⁴ Buḥârî, "Aḥkâm", 4.

¹⁴⁵ Hadisin farklı lafızlarla aktarılması söz konusudur. İbn Mâce, "Fiten", 3950.

¹⁴⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/468-469; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/708. Ayrıca bk. Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, 263-264.

¹⁴⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/468-469.

¹⁴⁸ el-İmâm el-Ḥâfîz Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'âs el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Dımaşkî, Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Nikâh", 2072.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/187.

¹⁵⁰ Bübeşiş, *İmâm Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve ârauhu'l-uşûliyye*, 289-290.

¹⁵¹ 'Alâuddîn b. Aḥmed 'Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr 'an uşûli Fâhri'l-İslâm el-Bezdevî* (İstanbul: Maḥba'tu'ş-Şeriketi'ş-Şaḥâfiyyeti'l-Usmâniyye, 1308), 3/450; Bübeşiş, *Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve ârauhu'l-uşûliyye*, 292 vd.

¹⁵² Başrî, *el-Mu'temed*, 2/41 vd.; Ferrâ', *el-Udde*, 4/1095; Seraḥsî, *Temḥidu'l-fuşûl*, 1/315; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/217. Ayrıca bk. Dönmez, "İcmâ", 21/423.

¹⁵³ Bu görüşte olanlardan biri de Eş'arî'dir. Davut Eşit, "Fıkıh Usûlü Bağlamında Eş'arî'nin Şâfi'îye Muhalefeti", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 252-253.

Bâcî, bazı Şâfiî'lerin¹⁵⁴ ve Mâlikîler'den Ebû Temmâm ve Cübbâî (öl. 303/916)'nin¹⁵⁵ icmâ'ın, asrın inkırazı olmaksızın gerçekleşmeyeceği görüşünde olduklarını aktarmaktadır.¹⁵⁶ Bu görüşler yanında asrın inkırazı konusunda icmâ'ın türüne göre bir ayrıma gidenler de bulunmaktadır. Örneğin Şîrâzî, sarîh icmâ'da asrın inkırazını şart koşmazken, sükutî icmâ'ın delil olabilmesi için asrın inkırazını şart koşmaktadır. Onun bu bağlamda getirdiği örnek, avliye¹⁵⁷ meselesinde İbn Abbas'ın Ömer [b. el-Hattâb]'e, Ömer [b. el-Hattâb]'in vefatından sonra muhalefet etmiş oluşudur.¹⁵⁸ Cüveynî ise asrın inkırazı konusunda farklı bir tavır sergilemektedir. Ona göre âlimlerin kati delile dayanan icmâ'ları katidir ve zaman geçmesine gerek olmaksızın hüccettir. Ancak âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri hükmü zanna dayandırmaları durumunda, icmâ'ın hüccet olması için üzerinden zaman geçmesi gerekir. Çünkü zaman geçmesi, müctehidlerin görüşlerinde kararlı oldukları ve tereddütleri kalmadığı anlamına gelir. Onun *el-Burhân*'daki bu yaklaşımıyla asrın inkırazında icmâ'a katılanların ölmesini değil, icmâ'ın üzerinden tereddütleri kalmayacak kadar bir zaman geçmesini dikkate aldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Cüveynî *Kitâbu't-Telhîş*'te ise icmâ'ın hüccet olması için asrın inkırazını şart koşmamaktadır.¹⁶⁰ Bâcî de icmâ'da asrın inkırazını şart koşmamaktadır. Bu görüşüne çeşitli açılardan açıklama getiren Bâcî öncelikle sem'in icmâ'ın sıhhatine ve kesin bir şekilde hüccet olduğuna delâlet ettiğini, bu delâlette de ne belirli bir asrın icmâ'ının ne de asrın inkırazının şart koşulduğunu söylemektedir.¹⁶¹

Bâcî, icmâ'da asrın inkırazının gerekli olduğunu savunanlara çeşitli açılardan cevaplar vermektedir. Örneğin asrın inkırazı, üzerinde ittifak edilmiş bir konudan dönmenin câiz olmasıyla irtibatlandırılarak asrın inkıraz etmesi durumunda bundan emin olunacağı yaklaşımında olanlara karşı Bâcî, bir delilin, üzerinde icmâ' edilen şeyin hak olduğuna delâlet etmesi durumunda ondan vazgeçmenin zaten câiz olmadığı ile cevap vermektedir.¹⁶² Asrın inkırazı gerçekleşmedikçe, ittifak edenlerin delilsiz bir şekilde zan ve tahmin üzerinde ittifak etmiş olup olmadıklarından emin olunamayacağı, bir delile dayandıklarının ancak asrın inkırazı ile birlikte ortaya çıkacağı şeklindeki itiraza da Bâcî,

¹⁵⁴ Şâfiî' usûlcülerin bir kısmı bu yönde görüş beyan etmekle beraber, mezhepte kabul edilen asrın inkırazının şart olmaması görüşü olduğuna dair bk. Eşit, "Fıkıh Usûlü Bağlamında Eş'arî'nin Şâfiî'ye Muhalefeti", 252-253.

¹⁵⁵ Basra Mutezili âlimlerinden olup, kelam, tefsir ve fıkıh alanlarında ilmiyle tanınmakta ve bu alanlarda pek çok eser telif ettiği rivayet edilmektedir. Eş'arî'nin hocasıdır. Kelâmî tartışmalar neticesinde aynı zamanda üvey oğlu da olan Eş'arî, kendisini terk etmiştir. İbn Hâlikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/267 vd.; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/55 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbai", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99-102.

¹⁵⁶ Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 1/473; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 278-279.

¹⁵⁷ "Avl/Avliye: İslâm miras hukukunda, belirli hisse sahiplerinin (*ashâbü'l-ferâiz*) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadana fazla olması hali"dir. Hamdi Döndüren, "Avl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/117-118.

¹⁵⁸ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma*, 2/494 vd. Ayrıca bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/137.

¹⁵⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/694-696.

¹⁶⁰ Cüveynî, *Kitâbu't-Telhîş*, 3/70.

¹⁶¹ Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 1/473-474; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma*, 2/698; İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maşşûl*, 1/412-414.

¹⁶² Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 1/475.

bu yaklaşıma ümmetin tahmin ve hata üzerinde icmâ'ının imkânsız olduğunu söyleyerek cevap vermektedir. Bâcî, ayrıca asrın inkırazına itibar edilmesi durumunda icmâ'ın ebediyen gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir. Çünkü örneğin icmâ' eden sahabenin tamamı ölmeden, icmâ'a katılan tâbiûn ortaya çıkmaktadır. Ki ileride değineceğimiz üzere bu bağlamda tâbiûnin sahabeğe muhalefeti muteberdir. Bu da sahabe icmâ'ının tâbiûn asrı inkıraz etmeden inikad edemeyeceği anlamına gelmektedir. Sonraki nesil için de aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla böyle bir şart, icmâ'ın hiçbir zaman vuku bulmayacağı anlamına gelir.¹⁶³ Cessâs, Bâkillânî, Serahsî, Gazâlî gibi âlimler bu konuda icmâ'ın delillerinin belirli bir asra özgü olmayıp umûm ifade ettiğini, dolayısıyla icmâ'ın bağlayıcı olması için asrın inkırazının şart koşulmadığını ve meydana geldiği andan itibaren bağlayıcı olduğunu ifade etmektedirler. Aksi takdirde onlara göre de icmâ' hiçbir zaman oluşamaz.¹⁶⁴

İcmâ'da asrın inkırazını şart koşanlar, "...böylece sizi vasat bir ümmet kıldık ki, insanlara şahit olasınız"¹⁶⁵ ayetini gerekçe olarak göstermektedirler. Bu ayet, onlara göre ümmetin kendilerine değil, başkalarına şahit olmaları ifade edildiğinden her dönemin icmâ'ının sonraki dönem için bağlayıcı olduğu anlamına gelmektedir. Bâcî ise bu ayetin icmâ' ile irtibatının kurulması durumunda esasında kendi görüşüne delil olduğunu söylemektedir. Zira ona göre ayet, icmâ' ettikleri şeyin inkırazdan önce doğru olduğuna delâlet etmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber de hayattayken onlar üzerinde şâhitti ve yine Hz. Peygamber'in kavli, hayattayken, onlar üzerinde sabit bir hüccetti.¹⁶⁶ Bâcî, Hz. Peygamber'in kavlinin vefatından sonraya kadar sabit olmadığı ve istikrar kazanmadığı gibi ümmetin kavli hakkındaki durumun da aynı şekilde olduğu görüşünü hatalı bulmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in kavli vefatından sonra olduğu gibi hayatı esnasında da sabittir ve kaynaktır. Ancak hayatı devam ettiği sürece, vahyin devam ediyor olması dolayısıyla neshe cevaz verilir. Benzer şekilde icmâ' edenler hayattayken de icmâ' sabittir ve kaynaktır, artık ondan rücu câiz değildir.¹⁶⁷

Konuya dair karşıt bir argüman olarak, asrın inkırazı şart koşulmadığı takdirde, asırları devam ederken icmâ' edenlerin icmâ' ettikleri şeyden dönmelerinin haram olması durumu gösterilmektedir. Bu ise bâtıldır. Çünkü icmâ'a katılanlar re'y açısından bir kavilde tek kalırlarsa, başka bir re'y cihetinden bundan rücu edebilirler/dönebilirler. Bâcî bu görüşe, icmâ'ın inikadından sonra icmâ'a katılanların, üzerinde icmâ' edilen konudan rücu etmelerinin sâlim olmadığını söyleyerek karşı çıkmaktadır. Aksine bu, apaçık bir hilâf anlamına geldiğinden haramdır. Ancak re'y açısından böyle bir durum söz konusu olduğunda, bir re'yden diğerine rücu etmek câizdir. Çünkü re'y hakkında hata olma ihtimali de doğru olma ihtimali de câizdir. Bir kavil üzerinde icmâ' gerçekleştiğinde ise onun sıhhati

¹⁶³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/475-476; Şirâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/699; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, 258-260.

¹⁶⁴ Ceşşâs, *el-İcmâ'*, 186-190; Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 2/315; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîs*, 3/70-73; Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/421; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/217.

¹⁶⁵ el-Bakara 2/143.

¹⁶⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/476.

¹⁶⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/478; Şirâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/700-701.

kesinleşmiş olur ve artık ondan rücu etmek câiz olmaz.¹⁶⁸ Bu konuyla ilgili olarak karşıt görüş sahipleri ümmü'l-veledin satımı ile ilgili bir rivayeti delil olarak sunmaktadırlar. Rivayete göre Ali [b. Ebî Tâlib] şöyle buyurmuştur: “Benim görüşümle Ömer’in görüşü ümmü'l-veledin satılamayacağı hususunda birleşmişti. Ne var ki ben şimdi ümmü'l-veledin satılabileceği görüşündeyim.” Abîde es-Selmânî (öl. 72/691) ise bunun üzerine “Senin cemaat ile birlikte söylediğin söz, tek başına söylediğin sözden bize daha sevimlidir.” demiştir. Bu örnekten hareketle Ali [b. Ebî Tâlib]’nin icmâ’ dan sonra görüşünden döndüğü anlaşılmaktadır. İddia sahiplerine göre buradan çıkan sonuç da icmâ’ın inikadı için asrın inkırazının gerekiyor oluşudur. Şîrâzî, bu hususta sadece Ali [b. Ebî Tâlib] ile Ömer [b. el-Hattâb]’in görüşünün birleşmiş olduğunu, sahabenin icmâ’ının oluşmadığını belirtmektedir.¹⁶⁹

Asrın inkırazı ile ilgili olarak gelebilecek bir diğer itiraz da insanların asır inkıraz etmediği sürece, araştırma ve düşünme halinde bulunacakları şeklindedir. Bâcî, icmâ’ ehlinin araştırma ve düşünme halinde oldukları sürece zaten icmâ’ın gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir. İcmâ’ın gerçekleşmesi, icmâ’a katılanların ulaştıkları hükmü açıklamaları ile olur. İcmâ’a katılanların düşünme ve araştırma hali üzere vefat etmeleri durumunda sırf vefat ettikleri için icmâ’ gerçekleşmiş olmaz.¹⁷⁰

Konuya dair gündeme gelen karşıt argümanlardan bir diğeri, asrın inkırazının gerekmemesi durumunda, ümmetin bir meselenin hükmü üzerinde ihtilâf ettikten sonra ittifakının câiz olmayacağı şeklindedir. Bâcî, ihtilâfta karar kılındıktan sonra bu durumda icmâ’ın zaten gerçekleşmiş olmayacağını, ihtilâfın bâki olacağını söylemekte, Bâkillânî’nin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir.¹⁷¹ Ayrıca icmâ’ ehlinin iki ya da üç görüş hakkında ihtilâf etmeleri durumunda hak olanın bu görüşlerden biri olduğu açıktır. Görüşler hakkında ihtilâf edildikten sonra bu görüşlerden biri üzerinde ittifak sağlanması, üzerinde ittifak edilenin doğru görüş olarak belirlendiğini göstermektedir. Artık başka görüşe dönmek câiz olmaz.¹⁷² Bâcî, bu konuya iki görüşte ihtilâf edildikten sonra tâbiûnun görüşlerden biri üzerinde ittifak etmeleri durumunda ne olacağı meselesinde de değinmektedir.

3. Sükûtî İcmâ’

Sahabi veya imamın kavlinin diğerleri arasında yaygınlık kazanması meselesi hem sükûtî icmâ’ı hem de sahabe kavlini ilgilendirmekte ve usûl eserlerinde “*muhalefet edilmeyen yaygınlaşmış sahabi kavli*” olarak karşılık bulmaktadır.¹⁷³ Bir asrın müctehidlerinin çoğunluğundan bir görüş nakledilmesi ve diğer müctehidlerin sükût etmeleri durumunda¹⁷⁴

¹⁶⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/477.

¹⁶⁹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/700. Ayrıca bk. Bübeşiş, *Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve âraûhu'l-uşûliyye*, 302-303.

¹⁷⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/478.

¹⁷¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/479.

¹⁷² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/479.

¹⁷³ Eşî, “el-Ķâdî Hüseyn el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı”, 622-623. Sükûtî icmâ'ın hücciyeti ile ilgili farklı görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Baħru'l-muħiṭ*, 4/494 vd.

¹⁷⁴ Sükûtun muhtemel sebeplerine dair bk. Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/427-428; İbn Ruşd, *eḏ-Ḍarûrî*, 93.

ne olacağı ulema arasında ihtilâflı bir konudur.¹⁷⁵ Bâcî'ye göre bir meseleye dair kavil yaygınlık kazanmış ve bir kimse (müctehid) bu durum karşısında sükût etmişse bunun dört sebebi vardır: Sükût eden ya bu hâdisede ictihâd etmemiştir ya araştırma süresi geçmiştir ya zâhir olan görüşün butlânını bilmektedir ya da o görüşe razıdır ve o görüşü ikrar etmektedir. Bâcî, sükûtun rıza ve ikrar anlamına gelmesi dışındaki ihtimalleri âdeten câri olan duruma aykırı oldukları gerekçesi ile reddetmektedir.¹⁷⁶

Bâcî'ye göre sahabi veya imamın kavli zâhir olur ve yayılır, Müslümanlar arasında çokça duyulduğu bilinir ve üzerine istikrar olur, herhangi bir muhalif bilinmez ve onu reddeden de duyulmamışsa, o icmâ'dır ve hüccettir.¹⁷⁷ Bâcî, muhalefet edilmeyen sahabi kavlinin İmam Mâlik (öl. 179/795)'e göre de hüccet olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸ O, ayrıca Ebû Temmâm da dâhil olmak üzere Mâlikîler'in çoğunun, el-Kâdî Ebu't-Tayyib'in [et-Taberî] (öl. 450/1058),¹⁷⁹ şeyhimiz şeklinde vasıflandırdığı Ebû İshâk [eş-Şîrâzî]'in, Şâfi'îler'in çoğunun ve Hanefîler'in bu görüşte olduklarını;¹⁸⁰ Bâkillânî, Dâvud [ez-Zâhirî] (öl. 270/884) ve Kâdî Ebû Ca'fer es-Simnânî (öl. 444/1052)'nin¹⁸¹ konuyla ilgili olarak sahabenin her birinin kavli nakledilmediği sürece bunun câiz olmayacağı görüşünde olduklarını söylemektedir.¹⁸² Bâcî görüşünü delillendirirken, bir kavlin çok sayıda kişinin dâhil olduğu kalabalık tarafından duyulması, butlân ve hatasına inanılması durumunda, duyanların o kavli reddetmekten ve o kavle muhalefetlerini açıkça göstermekten kaçınmalarının âdeten câiz olmadığını, aksine çoğunun bunu ortaya çıkarma konusunda hızlı davranacaklarını ifade etmektedir. Bir kavil ortaya çıkar ve yayılır, ona muhalefet eden kimse bilinmezse, sükût, âdeten rıza ve o görüşü ikrar anlamına gelir.¹⁸³ Bâcî, bu görüşünü, sahabenin dinde takiyede bulunmayacağı, hakkı ve ilamını izhar edeceğini belirterek

¹⁷⁵ Ğazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/427; İbn Ruşd, *ed-Đarûrî*, 93; Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 1/303; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, 260; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muħîr*, 4/494 vd.

¹⁷⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/482-483.

¹⁷⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/479-480; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 282; Ebu'l-Velîd Suleymân b. Hâlef el-Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc fi tertîbi'l-hicâc* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 22. Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*'da Cuma namazı için guslün vâcib olmadığı konusundaki icmâ'ı buna örnek göstermektedir. Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 22, 140. Bâcî'nin imamın kavlinin yayılması ve icmâ' irtibatına dair verdiği bir diğer örnek kocası mefkûd olan kadına süre verilmesi ve süre sonunda kadının isterse kocasından ayrılmasıdır. Ömer [b. el-Hattâb] bu şekilde hüküm vermiş, onun bu hükmü yaygınlık kazanmıştır ve kimse de ona muhalefet etmemiştir. Bâcî, Hanefî ve Şâfi'îler'in bu konuda tek bir sahabi kavlinin yaygınlaşmamış olduğuna dair itirazlarına da yer vermekte ancak bunun yaygınlaşmış olduğunu söylemektedir. Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 139.

¹⁷⁸ Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 23. İbn Raşîk, sükût icmâ'ın, icmâ' olmadığını söylemektedir. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maħşûl*, 1/414-415.

¹⁷⁹ Ebu't-Tayyib Tâhir b. Abdillâh b. Tâhir et-Taberî. Irak'ta Şâfi'î mezhebinin otorite isimlerinden olup Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî gibi âlimler kendisinden ders almıştır. Kaynaklarda çeşitli alanlarda pek çok eserinden bahsedilmektedir. İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/512 vd.; Bilal Aybakan, "Taberî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/313-314.

¹⁸⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/479-480; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 282; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/691.

¹⁸¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Simnânî. Fıkıhta Hanefî Kelamda Eş'arî olarak tanınmaktadır. Zehebî, *Siyeru a'lâmin-nubelâ*², 13/268. Bâcî, es-Simnânî'den pek çok alanda ders almıştır. Kâdî İyaz, *Tertîbu'l-medârik*, 8/117 vd.

¹⁸² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/479-480; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 282; Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 22.

¹⁸³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/480; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 283; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/691.

desteklemekte ve sahabenin korku dolayısıyla sükût etmeyeceklerini vurgulamaktadır.¹⁸⁴ Şîrâzî de ictihād ehli arasındaki âdet gereği, hilâfın beklenmeksizin izhar edileceğini, sükût etmelerinin rızaya delâlet ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁵ Örneğin mehir konusunda sınırlama getirilmesi yönünde açıklamalarda bulunan Ömer [b. el-Hattâb]'e bir kadın karşı çıkmış, bunun üzerine Ömer [b. el-Hattâb] “*Kadın doğru söyledi, Ömer yanıldı. Ey Ömer, tüm insanlar senden daha anlayışlı!*”¹⁸⁶ demiştir. Bu meşhur olay da korku dolayısıyla sahabeye muhalefet edilmeyeceği iddiasını çürütmektedir.¹⁸⁷ Avl konusunda İbn Abbas'ın itirazını Ömer [b. el-Hattâb]'den korkması sebebiyle vefatından sonra dile getirmiş olduğuna dair rivayeti değerlendiren Bâcî, bu olay sahih olsa bile bunu, İbn Abbas'ın muhalefetinin kendince de yeterince kuvvetli ve delilinin yakini olmamasından kaynaklanmış olacağına hamletmektedir.¹⁸⁸

Konuya dair getirilen karşıt bir argüman, bir ya da iki kişinin muhalif olmakla beraber, münker olan bir şeye karşı çıkılmasının gerekli olduğuna inandıkları halde âsi veya korkmuş olmaları sebebiyle karşı çıkmayabilecekleri şeklindedir. Bâcî, bu argümanı kendi görüşü lehine kullanmaktadır. Ona göre böyle bir durum kabul edildiğinde, bir kişinin korkudan yalan söylemesi ve batinında olan şeyin hilâfını izhar etmesi de câiz olur. Durum böyle olunca da Allah bize kalplerdekileri bildirinceye kadar icmâ'nın sıhhatinden emin olamayız. Dolayısıyla Bâcî'ye göre bu yaklaşım, zâhirin hilâfıdır ve delilsizdir. Çünkü sahabe, fazilet ehlidir ve Allah'ın haklarında övgüde bulunduğu kimselerdir. Onlar “*emr-i bi'l-maruf ve nehy-i 'ani'l-münker*” ile emrolunmuşlardır ki bunun da gereği olarak münkeri inkârı bile bile terk etmezler. Bunu yapmaktan da korkmazlar.¹⁸⁹ Korku ile irtibatlı bir diğer iddia, ümmete gelebilecek bir zarar endişesiyle sükût edilmiş olabileceği şeklindedir. Bâcî'ye göre benzer gerekçelerle bu iddia da hatadır. Ayrıca ona göre, bu iddiayı kabul etmek, ayetlerin, şerâi'in, surelerin îradı ve naklinden korkmanın da câiz olacağı anlamına gelir.¹⁹⁰

Karşıt görüş olarak zikredilen bir diğer husus, sükûtun belki de “*her müctehid musîbdir*” görüşünde olmaktan kaynaklanıyor olabileceğidir. Bu görüşte olan birisi, muhalif olanın da günahkâr olmadığı, hatta bundan dolayı sevap kazandığını düşünüyor olabilir. Dolayısıyla böyle bir ihtimal söz konusuysen bu sükûtu rızaya hamletmek gerekmez. Bâcî'ye göre bu durum doğru değildir. Zira sahabenin içinde “*her müctehid musîbdir*” görüşünde olan kimseler olduğu kesin değildir. Ayrıca âdet, kişinin kendi görüşünün doğru olduğuna inanması durumunda, katılmadığı görüşe muhalefet etmesi üzerine câridir.

¹⁸⁴ Bâcî, *Kitābu'l-Minhāc*, 138-139.

¹⁸⁵ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lumâ*, 2/692-693.

¹⁸⁶ İbn Mâce, “Nikâh”, 17.

¹⁸⁷ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lumâ*, 2/692.

¹⁸⁸ Bâcî, *Kitābu'l-Minhāc*, 139.

¹⁸⁹ Bâcî, *İhkāmu'l-fuṣūl*, 1/481.

¹⁹⁰ Bâcî, *İhkāmu'l-fuṣūl*, 1/485.

Dolayısıyla her müctehidin musîb olduğu düşünülse bile bu düşünce kişinin o görüşe muhalefetini engellemez.¹⁹¹

4. Medine Ehlinin İcmâ'ı

Medine ehlinin icmâ'ı meselesi literatürde hem amel hem de icmâ' kavramlarıyla ele alınmaktadır. Ancak “*ameli ehl-i Medine*” ve “*icmâ'-ı ehl-i Medine*” ifadelerinin aynı anlamda kullanıldığı kabul edilmektedir.¹⁹² Medinelilerin icmâ'ına bir hüccet olarak itibar edilip edilmeyeceği konusu, üzerinde ihtilâf edilen meselelerdendir. Örneğin Cessâs, icmâ'ın varlığına delâlet eden ayetlerin herhangi bir beldenin ehlini tahsis etmediğini, dolayısıyla Medinelilerin kendilerine uyulması konusunda diğer belde insanlarından bir farkının bulunmadığını belirtmektedir.¹⁹³

Bâcî, İmam Mâlik ve ashabının, ezan, sa', Besmelenin açıktan okunmasının terki gibi nakil yoluyla gelen, benzerinin kendilerinden gizli kalamayacağı Medinelilerin amelinin ittisal ettiği ve mütevatir olarak nakledilen meselelerde, Medinelilerin ameli ile delillendirmede bulduklarını söylemektedir.¹⁹⁴ Bu durumda amel-i ehl-i Medine, haber-i vâhîde ve başka beldelerin kavillerine öncelenir.¹⁹⁵ Bâcî, Ebû Bekir es-Sayrafi (öl. 330/941)'nin¹⁹⁶ de bu yaklaşımda olduğunu, İmam Şâfi'î ve İmam Ebû Hanîfe (öl. 150/767)'nin ashabından bazısının aksi yaklaşımda olduklarını da belirtmektedir. Ona göre Medine tariki, mütevatir tarik anlamına gelmektedir. Mütevatir habere âhâd haberle muaraza câiz değildir. Bâcî, İmam Mâlik'in Medine ehlinin kavilleri ile amelinin bu vecihle olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹⁷ O, vakıf ve sa' meselelerinde, İmam Mâlik'in Medine ehlinin nakliyle delillendirmede bulunduğunu, nesiller boyunca aktarılan sa'ın Hz. Peygamber döneminden beri değişmediğini belirtmektedir. Ezan konusunu da buna delil olarak getiren Bâcî, İmam Mâlik'in, kendi zamanına kadar ezanın okunmasına kimsenin itiraz ettiğinin görülmediğini söylediğini aktarmaktadır.¹⁹⁸ Bu meselenin Medinelilere özel kılınması, bunun başka beldelerde değil Medine'de gerçekleşmiş olmasındandır. Zira nübüvvet ve sonrasında sahabenin müstakarrı ve hilâfet Medine'dedir. Eğer başka beldelerde de böyle bir durum olsaydı, o beldelerin hükmü de Medine gibi olurdu.¹⁹⁹

Medine ehlinin kavilleri, Hz. Peygamber'in sünnetinden âhâd olarak nakledilmiş veya ictihâd ve istinbat ile de anlaşılabilir. Bâcî bu durumda Medine uleması ile diğer

¹⁹¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/484-485.

¹⁹² İbrahim Kâfi Dönmez, “Amel-i Ehl-i Medine”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 21-25; Bilal Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 90-104.

¹⁹³ Ceşşâs, *el-İcmâ'*, 194-200.

¹⁹⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/486-487; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 280-281. Ayrıca bk. İbn Raşık, *Lubâbu'l-mahşûl*, 1/404.

¹⁹⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/486-487.

¹⁹⁶ Muhammed b. 'Abdillah eş-Şâfi'î. İbn Süreyc'in öğrencisidir. Şâfi'î'den sonra usûl alanında insanların en âlimi olduğu rivayet edilmektedir. Usûle dair pek çok konuda telifatı olduğu aktarılmaktadır. İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/199.

¹⁹⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/488.

¹⁹⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/490; Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 143.

¹⁹⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/488; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 280-281.

ulema arasında herhangi bir fark olmadığına dikkat çekmekte, İmam Mâlik'in bu yönde pek çok konuda Medine ehlinin amelini muhalefet ettiğini de belirtmektedir. Ebû Bekir el-Ebherî (öl. 375/985)²⁰⁰, İbnu'l-Kassar (öl. 397/1007)²⁰¹ ve Ebû Temmâm'ın da aynı görüşte olduklarını aktaran Bâcî, bu konuda yeterince araştırma yapmayanların ictihâd yoluyla nakledilen Medine ehlinin amelini de şer'î bir delil olarak değerlendirdiklerini belirtmektedir.²⁰² Bâcî'nin bu ifadelerinden, İmam Mâlik'in kabul ettiği icmâ'nın, yalnızca Medine halkının icmâ'ı olduğu şeklindeki iddialara katılmadığı anlaşılmaktadır. İmam Mâlik'in bu konudaki yaklaşımı, nakil yoluyla olan konularla irtibatlıdır ve bu konular dışında icmâ'ı belli bir bölgeye has kılma şeklinde bir yaklaşımı yoktur.²⁰³

Bâcî, İmam Mâlik'in Medinelilerin amelini itibar ettiğine dair “*el-emru muctema' aleyh indenā*” ifadesi ile ilgili olarak İsmail b. Ebî Üveys (öl. 226/841)'in²⁰⁴ açıklamalarını aktarmaktadır. Buna göre İsmail b. Ebî Üveys, İmam Mâlik'e *Muvattâ'*'daki bu ifadelerden kastının ne olduğunu sormuş, İmam Mâlik de bundan maksadın “*Bunda ihtilâf yoktur, bunda eski ve yeni ihtilâf yoktur.*” olduğunu söylemiş ve ifadeyi “*Hakkında bazı ihtilâflar olsa da ilim ehlinde razı olduğum ve beğendiğim kimselerin hakkında icmâ' ettikleri şeydir.*” şeklinde açıklamıştır. Bâcî, açıklamayı aktarmakla birlikte, bununla kastedilenin mezhepte tercih edilen görüş olduğunu belirtmektedir. Ona göre buradan hareketle, ictihâd yoluyla gelen Medine ehlinin icmâ'ının hüccet olduğu anlaşılmaz.²⁰⁵

Gazâlî'nin de aralarında olduğu pek çok usûlcü, Medine ehlinin amelini hüccet olarak değerlendiremeyeceği görüşündedir.²⁰⁶ Konuya dair Mâlikî fakih İbn Rüşd'ün açıklamaları da Bâcî'nin açıklamalarına benziyor olması açısından önemlidir. İbn Rüşd de Mâlikî mezhebinde söz sahibi olanların, naklî olduğu takdirde amel-i ehl-i Medine'nin hüccet olabileceği görüşünde olduklarını belirtmektedir. Bu durumda İbn Rüşd'e göre de amel-i ehl-i Medine hüccettir.²⁰⁷ Söz konusu şey ile Hz. Peygamber zamanından beri amel edildiği açıkça belirtildiğinde, bu amel Hz. Peygamber'in ikrarıyla hüccet olmuş olur.

²⁰⁰ Muhammed b. 'Abdillah. Irak'ta Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli rol oynamış ve Irak'ta Mâlikîler'in reisi olarak kabul edilmiştir. Bâkîllânî'nin hocaları arasındadır. Usûl alanında ve müstakil olarak icmâ-ı ehl-i Medine hakkında eseri olduğu rivayet edilmektedir. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik*, 6/183 vd.; Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl (muhakkik)*, 2/875-876.

²⁰¹ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. Usûl ve fıkıh alanlarında uzman olarak tanınmaktadır. Irak'ta Hanefîliğin ve Şâfi'îliğin etkisinin yoğun olduğu zamanda Mâlikîliğin devamını sağlayan isimlerden olarak bilinmektedir. İbnu'l-Kassâr'ın elimize ulaşan tek eseri Mâlikî mezhebi ile diğer mezhepler arasındaki ihtilâfları inceleyen *Uyûnu'l-edille fi mesâilil-hilâf beyne fuḥahâ'i'l-emşâr* adlı eseridir. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik*, 7/70-71; Şükrü Özen, “İbnu'l-Kassâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/104-105.

²⁰² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/488-489.

²⁰³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/486-488. Çarâfî, *Nefâ'isu'l-uşûl*, 3/420-422. İbn Raşîk de bu iddianın büyük bir cehalet olduğunu söylemektedir. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maḥşûl*, 1/403.

²⁰⁴ İmam Mâlik'in yeğenidir. Pek çok hadis âlimi kendisinden hadis rivayet etmiştir. Kâdî İyaz, *Tertibu'l-medârik*, 3/151 vd.; İsmail Hakkı Ünal, “İsmail b. Ebû Üveys”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/95.

²⁰⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/491. Ayrıca bk. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maḥşûl*, 1/405-406.

²⁰⁶ Ferrâḥ, *el-Udde*, 4/1142; Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/420; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/206-207.

²⁰⁷ Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 281; İbn Rüşd, *ed-Ḍarûri*, 93.

Amelin naklinin belirtilmiş olması durumunda konu nakil başlığına girer.²⁰⁸ Bununla beraber İbn Rüşd, *Bidayetu'l-Muctehid*'de amel-i ehl-i Medine'nin, amel olması nedeniyle tevâtür olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını, amel-i ehl-i Medine'nin Hanefilerin umûmu'l-belvâları kabilinden sayılmasının daha uygun olacağını da söylemektedir. Ancak ona göre amel-i ehl-i Medine, sünnetlerle amel konusunda Medinelilerin İmam Ebû Hanîfe'nin itibar ettiği halktan daha titiz davranacağı gerekçesiyle, umûmu'l-belvâdan daha kuvvetlidir.²⁰⁹

5. Her Asrın İcmâ'ının Bağlayıcılığı

Ulemanın çoğu, önceki asrın müctehidlerinin görüş beyan etmedikleri bir konuda, sonraki müctehidlerin icmâ' edebilecekleri yaklaşımındadır.²¹⁰ Örneğin Şîrâzî, icmâ'a delil olarak gösterilen hadislerin hem sahabe hem de sahabenin dışındakiler hakkında olduğunu söylemektedir.²¹¹ Bâcî de şâz bir görüş bulunmadıkça, ümmetin gerek selefının gerek halefinin, Müslümanların asırlarından herhangi bir asrın icmâ'ının hüccet ve ona muhalefetin haram olduğunu belirtmektedir. Bâcî, bu konuda Zâhirîler'in icmâ'ın ancak sahabe icmâ'ı olduğu şeklindeki meşhur yaklaşımlarını Dâvûd [ez-Zâhirî] (öl. 270/884)'a nispetle aktarmaktadır.²¹² İbn Hazm (öl. 456/1064)'ın delil olarak kabul ettiği icmâ' da sahabenin icmâ'ıdır.²¹³

Bâcî, konuya dair kendi görüşünü desteklemek için Nisâ suresinin 115. ayetini ve ümmetin faziletine dair hadisleri burada da delil göstermektedir. Konuya dair haberlerin mânen mütevâtir olduğunu belirten Bâcî, her asırda Hz. Peygamber'in ümmetinden kimseler bulunduğuna dikkat çekmektedir.²¹⁴ Konuya dair açıklamalarını ilgili ayet üzerinden devam ettiren Bâcî, ayetin “*müminlerin yoluna uymayı*” emrettiğini tekrarlamakta ve bu noktada tahsis eden herhangi bir delil bulunmadığı için, sahabenin dışındakilerin de “*yoluna uyulması gerekmesi*” noktasında sahabeyle ortak olduklarını söylemektedir.²¹⁵

Ayetteki “*müminin*” ifadesi ile “*iman*” arasında bir ilişki kurulup, bu sıfatın ancak hitap anındaki kimseler hakkında olduğu şeklindeki iddiayı aktaran Bâcî, bu iddiadaki çelişik duruma dikkat çekmektedir. Zira bu iddia, sahabenin bazısının ölmesi durumunda, sahabe icmâ'ının da hüccet olmamasını gerektirir. Çünkü böyle bir durumda geride kalanlar, “*müminlerin bazısı*” olmaktadır. Aynı gerekçeyle, icmâ'da, ayetin nüzulünden sonra iman edenlere de ayetin nüzülü esnasında mümin olmadıkları için itibar edilmez.²¹⁶

²⁰⁸ İbn Rüşd, *ed-Đarûrî*, 93-94.

²⁰⁹ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Aĥmed İbn Rüşd el-Ĥafid, *Bidayetu'l-muctehid ve nihayetu'l-mukteşid* (Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 164-165.

²¹⁰ Başrî, *el-Mu'temed*, 2/27; Ferrâ', *el-Udde*, 4/1090; Seraĥsî, *Temĥidu'l-fuşûl*, 1/313; Âmidî, *el-İĥkâm*, 1/195.

²¹¹ Şîrâzî, *Şerĥu'l-Luma'*, 2/703.

²¹² Bâcî, *İĥkâmu'l-fuşûl*, 1/492; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 280. Ayrıca bk. İbn Raşik, *Lubâbu'l-maĥşûl*, 1/408-409.

²¹³ İbn Ĥazm, *el-İĥkâm*, 4/551-552.

²¹⁴ Bâcî, *İĥkâmu'l-fuşûl*, 1/493.

²¹⁵ Bâcî, *İĥkâmu'l-fuşûl*, 1/492; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 280-281; Şîrâzî, *Şerĥu'l-Luma'*, 2/703.

²¹⁶ Bâcî, *İĥkâmu'l-fuşûl*, 1/493-494.

Bâcî, aklın, sahabe ve sonraki nesillerde icmâ' edenlerden hatanın nefyine delâlet etmediği, bunun sem' ile olduğu; sem'in bu konudaki delâletinin ise yalnızca sahabeye yönelik olduğu iddiasını da gündeme getirmektedir. Bu iddia sahiplerine göre hitap, muvacehe/direkt karşı karşıya olan içindir ve madum olan/hitap anında bulunmayan bu hitaba dâhil değildir. Bâcî, bu itirazdaki çelişik duruma da dikkat çekmektedir. Zira bütün hitabın muhataplarının direkt karşısındaki sahabe olması durumunda, farzların çoğu, hükümlerin ve ibadetlerin tamamı gibi pek çok konu yalnızca onlara has olur.²¹⁷

Konuya dair getirilen bir diğer argüman, “*Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine tâbi olursanız hidayete erersiniz*”²¹⁸ hadisidir. Bu hadiste sahabeden sonraki zikredilmemiştir. Bâcî, bu hadisle ihticâcın yönünü, sahabenin her birine fert olarak uymak şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca bu haber, sahabe icmâ'ının delil olduğunu gösterir, sahabenin dışındakilerin icmâ'ının delil olmadığını değil.²¹⁹ İleri sürülen bir diğer görüş, sahabenin selâmet üzere olmaları, ihtilâf etmemiş olmaları gibi gerekçelerdir. Onlardan sonraki ise ihtilâf etmiş ve tartışmışlardır. Dolayısıyla kavillerinin hüccet olmaması gerekir. Bâcî, bu argümana durumun böyle olmadığını söyleyerek cevap vermektedir. Bilindiği üzere, Osman [b. Affân] (öl. 35/656)'ın döneminin sonlarından Muaviye (öl. 60/680)'nin son günlerine kadar sahabe arasında da anlaşmazlıklar ve ihtilâflar meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu gerekçe kabul edildiğinde, sahabenin icmâ'ının da hüccet olmaması gerekir. Bâcî ayrıca, tâbiûnun ihtilâf ettikleri değil ittifak ettikleri kavillerinin hüccet addedildiğini, dolayısıyla meselenin ihtilâfla kurulan bağlantısının da ortadan kalkmış olduğunu belirtmektedir.²²⁰ Ona göre, Hz. Peygamber'in “*insanların en hayırlısı benim dönemimde yaşayanlar, sonra onlardan sonra gelenler...*” şeklindeki hadisi de karşıt bir argüman olarak geçerli değildir. Zira bununla kastedilen, farklı dönemlerde yaşayanların sevap açısından mukayesesidir. Bâcî, bu açıklamasına Hz. Peygamber'in “*Ebû Bekir, Ömer'den hayırlıdır*” şeklindeki haberini delil olarak göstermektedir. Bu haberde Hz. Peygamber'in kastı, Ebû Bekir [es-Siddîk]'in kavlinin kabul edilip, Ömer [b. el-Hattâb]'in kavlinin kabul edilmeyeceği değildir. Kastedilen Allah katında Ebû Bekir [es-Siddîk]'in sevabının Ömer [b. el-Hattâb]'in sevabından fazla olduğudur. Dolayısıyla kurulmaya çalışılan bu bağlantı da bâtil olmaktadır.²²¹ Bâcî, sahabenin icmâ'ının kabulünün onların ismeti hakkında haber verilmesinden kaynaklandığını, bu vasfın tâbiûnda da olduğunu dolayısıyla aynı hükmün onlar için de geçerli olduğunu da ayrıca belirtmektedir.²²²

²¹⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/494-495.

²¹⁸ Hadis için bk. Ebû 'Umer Cemâluddin Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Abdilber [en-Nemerî], *Câmi'ü beyâni'l-ilm ve fadluh* (Su'üdiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2/898, 923, 925.

²¹⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/495.

²²⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/495-496.

²²¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/495-496.

²²² Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/495-496.

6. İcmâ' ve İhtilâf Bağlamındaki Bazı Meseleler

6.1. Tâbiûnin Sahabeye Muhâlefeti

Bâcî, ulemanın çoğunluğunun, ilim ehlinde ve sahabe ile çağdaş olan bir tâbiûnin, icmâ'ın inikadından önce sahabeye muhalefet etmesi durumunda bu muhalefetten ötürü icmâ'ın gerçekleşmeyeceği görüşünde olduklarını söylemektedir.²²³ Örneğin Cessâs ve Bâkillânî'nin bu konuda benzer yaklaşımda oldukları görülmektedir. Cessâs, icmâ'ın meydana gelişinde tâbiûnin görüşünün tıpkı sahabe görüşü gibi dikkate alınacağını belirtmektedir.²²⁴ Bâkillânî de icmâ'ın meydana gelişi açısından bütün asırları birbirine eşit görmekte ve sahabe ile aynı dönemde yaşayan tâbiûnin icmâ'a muhalefetinin muteber olduğunu söylemektedir.²²⁵ Bâcî, Dâvûd [ez-Zâhirî]'a nispetle sahabe ile birlikte tâbiûnun ihtilâfına itibar edilmeyeceği görüşünü de aktarmaktadır. Bâcî'ye göre sem', Kitâb ve sünnet ile icmâ'ın sıhhatine ve ona uymanın farzıyetine delâlet etmektedir. Sem', aynı zamanda "müminlerin tamamının" icmâ'ının delil olduğunu gösterir. Tâbiûn, sahabe kadar çok ilim sahibi olmayabilir ancak onların da müminlerden ve âlimlerden oldukları hususunda ihtilâf yoktur.²²⁶

Bâcî, tâbiûnun kavillerine itibar edildiğine dair, tâbiûnun sahabe hayattayken de fetvâ vermiş olmalarını delil olarak göstermektedir. Örneğin Abdullah b. Mes'ûd'un ashabından Alkame (öl. 62/682), Esved (öl. 75/694), Said b. el-Müseyyib (öl. 94/713), Ebû Seleme b. Abdîrahmân (öl. 94/713), Sâlim b. Abdîllah (öl. 106/725), Hasan el-Basrî (öl. 110/728), sahabe ile birlikte fetvâ verirlerdi. Bunu inkâr eden kimse de yoktur. Onların kavilleri, icmâ' ve itibar konusunda sabittir.²²⁷

Tâbiûnin sahabeye muhalefetinin muteber olmadığı görüşünde olanlar "İşte böylece, siz insanlara şahit olmanız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık."²²⁸ ayetini sahabenin bütün insanlara şahitler olacağı anlamına yormaktadır. Bâcî ise bu ifadenin hem sahabe hem de ondan sonra gelenleri de kapsayacak şekilde "ümmetin tamamına" yönelik bir hitap olduğu görüşündedir. Ayrıca ifade, tâbiûnun ictihâd edecek seviyeye ulaşmaya kadar sahabenin icmâ' ettiklerine uymaları gerektiği anlamına da muhtemeldir.²²⁹ Tâbiûn, sahabe ile aynı dönemde yaşamıştır ve icmâ'a katılma anlamında aralarında bir fark yoktur. Sahabenin hilâfı nasıl ki icmâ'a etki etmekte ise aynı şekilde tâbiûnun hilâfı da etki etmektedir.

²²³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/470-471.

²²⁴ Çeşşâs, *el-İcmâ'*, 202-207; Serahsî, *Temhîdu'l-fuşûl*, 2/114.

²²⁵ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîs*, 3/58-60.

²²⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/470-471.

²²⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/470-471.

²²⁸ el-Bakara 2/143.

²²⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/472.

6.2. Tâbiûnun, Sahabenin İhtilâf Ettiği Görüşlerden Biri Üzerindeki İcmâ'

İcmâ'dan önce ihtilâf olmamasının icmâ'nın şartı olup olmadığı ile ilgili gündeme gelen konu, ulema arasında ihtilâflıdır.²³⁰ Örneğin Cessâs'a göre tâbiûnun, sahabenin ihtilâfından sonra, ihtilâf edilen görüşlerden biri üzerinde ittifak etmesi, geçerli bir icmâ'dır.²³¹ Bunu câiz gören ancak icmâ' saymayan âlimler de bulunmaktadır. Örneğin Şîrâzî, tâbiûnun iki görüşten birinde ittifaklarını câiz görmekle beraber, bunun icmâ' olmadığını söylemektedir.²³²

Bâcî tâbiûnun, sahabenin ihtilâf ettiği iki görüşten biri üzerinde icmâ'/ittifâk etmelerinin, icmâ' olduğu ve bununla delillendirmenin sâbit olduğu görüşündedir.²³³ Bâcî, Mâlikîler'in çoğunun, Şâfi'iler'den Ebû Alî b. Hayrân (öl. 320/932)²³⁴ ve Ebû Bekir el-Kaffâl (öl. 365/976)'in²³⁵ da kendisiyle aynı görüşte olduklarını söylemekte, Kâdî Ebû Bekir [Bâkillânî] ve Kâdî Ebû Ca'fer'e göre bunun icmâ' olmadığı, sahabenin hilâfının bâki olduğu anlamına geldiğini de aktarmaktadır.²³⁶ Bâcî, Ebû Temmâm, Ebû Huveyz el-Mindâd, Şâfi'ilerden Ebû Bekr es-Sayrafi, Ebû Alî b. Ebî Hüreyre (öl. 345/956),²³⁷ Ebû Alî et-Taberî (öl. 350/961),²³⁸ Ebû Hâmid el-Merverrûzî (öl. 362/973)'nin²³⁹ de bu yaklaşımda olduklarını belirtmektedir.²⁴⁰ Görüşüne Nisâ suresinin 115. ayetini delil olarak getiren Bâcî'ye göre ayet, müminlere muhâlefet hakkında vaîd içermektedir ve müminlerin hakikati, mevcut olanlardır. Zira aksi bir beklenti, islâm'ın ilk dönemlerinde sahabeden bir kısmının vefat

²³⁰ Gazâlî, böyle bir durumu kabul etmenin ortaya pek çok problem çıkaracağını ifade etmektedir. Bu problemlerden kurtulmanın yolları için bk. Gazâlî, *el-Musteşfâ*, 1/437-440.

²³¹ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 207-216.

²³² Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/726; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhis*, 3/79-80.

²³³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/498. Ayrıca bk. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maşşûl*, 1/419-420.

²³⁴ el-Hüseyn b. Sâlih b. Hayrân. Bağdat'ta yetişen meşhur Şâfi'î âlimlerindedir. Kendisine kâdîlik teklif edildiği ancak bunu kabul etmediği rivayet edilmektedir. İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2/133-134.

²³⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâil el-Kaffâl eş-Şâfi. Fıkıh, usûl, hadis gibi pek çok alanda âlim olarak bilinmektedir. Bağdat ve Dimeşk'te fıkıh eğitimi almış, Horasan, Irak ve Hicaz'da da ilim için bulunmuştur. Şâfi'î mezhebinin Horasan'da yayılmasında önemli rol oynamıştır. İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/200-201; Cengiz Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/146-148.

²³⁶ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhis*, 3/79-80. Bâkillânî'nin görüşleri için ayrıca bk. Nas, "İcmâ' Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi", 29-30.

²³⁷ Ebû Alî Hasen b. el-Hüseyn b. Ebî Hüreyre el-Bağdâdî. Yaşadığı dönemin önde gelen Şâfi'î âlimlerindedir. Ebû İshâk el-Mervezî ve İbn Süreyc gibi meşhur âlimlerden ders alan İbn Ebî Hüreyre, Bağdat'ta kâdîlik görevini de üstlenmiştir. *Şerhu Muhtaşari'l-Muzeni* ve *el-Mesâ'il* isimli eserleri olduğu rivayet edilmektedir. Saffet Köse, "İbn Ebû Hüreyre", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/434-435; Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl (muhakkik)*, 2/883-884.

²³⁸ Ebû Alî el-Hasen b. el-Kâsım. İbn Ebî Hüreyre'nin öğrencisidir ve kendisinden sonra Bağdat'ta ders verdiği rivayet edilmektedir. Cedel ve fıkıh usûlü alanlarında eserleri olduğu nakledilmektedir. Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 115; Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl (muhakkik)*, 2/933.

²³⁹ Ebû Hâmid Ahmed b. Bişr b. Âmir el-Âmirî el-Merverrûzî. Önde gelen Şâfi'î âlimlerden olduğu, ilim için Bağdat ve Basra'da bulunduğu rivayet edilmektedir. Fıkıh ve usûle dair telifatı olduğu nakledilmektedir. Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 114; Ahmet Özel, "Merverrûzî, Ebû Hâmid", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 233-234; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 102.

²⁴⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/498-499.

etmiş olması gerekçesiyle sahabe icmâ'ını da geçersiz kılar.²⁴¹ Sonraki nesillerin muhalefet edeceği kaygısıyla icmâ' etmekten kaçınılmadığı gibi, geçmişte ölenlerin görüşlerine muhalif olarak icmâ'dan da kaçınılmamalıdır. İcmâ'ı meydana getirenler, o dönemde “*ümmetin tamamı*” olmaktadır. Nasıl ki sahabe bir meselede ihtilâf edip ardından icmâ' edebilmişse, aynı durum sahabenin ihtilâf ettiği konuda tâbiûnun icmâ' edebileceği hakkında da mümkündür.²⁴²

Bir konuda sahabeden gelen iki kavil bulunması durumunda ihtilâfin baki olacağı yaklaşımında olanlar da bulunmaktadır. Bâcî buna karşı, sahabenin iki kavilden birine yönelmeye ruhsat verdiği kesin olmadığını belirtmektedir. Aksine iki gruptan her biri, ittiba ile emrolundukları doğrunun bu iki görüşten biri olduğunu bilmektedir. Bu iki görüş dışında ictihâdda bulunmak yasaklanmıştır. Zann-ı gâliplerine göre, emrolundukları doğru, başka grubun kavli değil kendi kavilleridir. Böyle bir durumda, tâbiûnun bu iki kavilden biri üzerinde icmâ' etmeleri, sahabe bir kavil üzerinde icmâ' ettiğiğinde o kavlin doğruluğu gerektiği gibi, o kavlin doğruluğunda kesinlik gerektirir.²⁴³

Getirilen karşıt bir argüman, sahabeden ihtilâflı iki görüş gelmesinin anlamının, sahabenin bu kavillerden birinin reddedilmediği üzerinde icmâ' etmiş olduğudur. Hâlbuki bu kavillerden biri üzerinde tâbiûnun icmâ'ını kabul ettiğimizde, tâbiûn, aynı zamanda diğer kavlin reddedilmesi üzerinde icmâ' etmiş olmaktadır. Dolayısıyla iki icmâ' tearuz etmektedir. Bâcî'nin bu hususta verdiği cevaplardan biri, bir asrın ehlinin iki kavil üzerinde ihtilâf ettikten sonra bunlardan biri üzerinde ittifak etmelerinin bu kavli sahih bir icmâ' yaptığı ve o kavlin artık kati bir delil olduğudur. Bundan sonra, önceki ihtilâfa itibar edilmez. Bâcî, Ebû Temmâm'ın da bu yaklaşımda olduğunu belirtmektedir.²⁴⁴

İhtilâftan sonra icmâ'ın vâki olmadığını iddia edilmesine karşılık Bâcî, Ebû Bekir [es-Siddîk]'in hilâfeti ve zekât vermeyenlerle savaşmak konularında önce ihtilâf sonra icmâ' edilmiş olmasını ihtilâf akabinde icmâ'ın gerçekleşebilirliğine örnek olarak göstermektedir.²⁴⁵ Yine verilebilecek bir diğer örnek, icmâ'da asrın inkırazı meselesinde de zikrettiğimiz ümmü'l-veledin satımı meselesidir. Ümmü'l-veledin satımı, sahabe arasında ihtilâflıdır. Tâbiûn döneminde bu ihtilâf akabinde, ümmü'l-veledin satımının câiz olmadığı konusunda icmâ' gerçekleşmiştir.²⁴⁶

Bâcî, bugün insanların hakkında ihtilâf ettikleri bir hâdise gerçekleşse (nâzile), ve ulema iki kavilden birini tercih etse, bunun da icmâ' olacağını da bu mesele bağlamında ayrıca belirtmektedir.²⁴⁷

²⁴¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/498.

²⁴² 'Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/361.

²⁴³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/500.

²⁴⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/501; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/727.

²⁴⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/501; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, 258.

²⁴⁶ 'Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/359.

²⁴⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/502.

6.3. Sahabenin İhtilâf Ettiği İki Görüş Üzerine Üçüncü Bir Görüşün İhdâsının Câiz Olmaması²⁴⁸

Bir mesele hakkında iki görüş üzerinde ittifak sağlandıktan sonra üçüncü bir görüşün ihdâs edilip edilemeyeceği meselesi ulema arasında tartışmalıdır.²⁴⁹ Cessâs, böyle bir durumda, bu iki görüşün dışına çıkılmasının ve söylenmemiş yeni bir görüş ortaya konmasının câiz olmadığını söylemektedir.²⁵⁰ İcmâ' ehlinin iki görüş üzerinde ihtilâf etmiş olması, ilgili konudaki görüşlerin bu ihtilâfla sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Bu görüşler dışında başka bir görüşün ihdâsı, bu iki görüş üzerindeki icmâ'ın hata üzerinde gerçekleşmiş olduğu sonucunu doğurur. Üçüncü bir görüşün ihdâsı hakkında icthâda cevâz vermek, icmâ'ları iptal sonucuna götürür. Böyle bir şey ise mümkün değildir.²⁵¹ Bâkillânî ve Şîrâzî de bir asrın âlimleri bir konu hakkında ittifak ettiklerinde ikinci bir görüşün ihdâsının câiz olmaması gibi, iki görüş üzerinde icmâ' gerçekleşmesi durumunda da üçüncü bir görüşün ihdâsının câiz olmadığını söylemektedir. Bu durumda, ittifak edilen görüşlerin dışında kalan görüşlerin nefyedildiği hususunda icmâ' edilmiş olmaktadır.²⁵²

Bâcî'ye göre sahabenin bir meselenin hükmünde iki görüş üzerinde ihtilâf etmeleri durumunda, üçüncü bir görüş ihdâs etmek artık câiz olmaz. Bâcî bu görüşün, Ebû Temmâm da dâhil olmak üzere Mâlikîler'in tamamının ve Şâfi'î ashabının görüşü olduğunu da ayrıca belirtmektedir. Zâhirîler ve Mutezile ise böyle bir durumda üçüncü bir görüşün ihdâsını câiz görmektedirler. Bâcî, İmam Ebû Hanîfe'nin ashabından da bu görüşte olanların Kâdî Ebu't-Tayyib tarafından aktarıldığını söylemektedir.²⁵³ Bâcî, sahabenin iki kavil üzerinde mutabakata varmış olmasının bizim açımızdan hak olanın o iki seçenek arasında mütereddid olduğunu belirlemek ve hakkın o iki kavil dışında olmadığı üzerinde icmâ' etmek anlamına geldiğini söylemektedir. Bu iki kavlin dışındaki bir görüş, sahabenin butlânı ve haram olduğu hakkında icmâ' ettiği bir görüş olur.²⁵⁴ İki kavil üzerinde ihtilâf edilmesinin uymamızı gerektiren bir icmâ' olmadığı şeklindeki itirazı galat olarak nitelendiren Bâcî, esasında bu durumda, o iki kavil dışındaki kavillerin haramlığı üzerinde icmâ' edilmiş olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu açıdan gerçekleştirilen muhalefet bâtıldır.²⁵⁵

Sahabenin iki kavil üzerinde icmâ' etmiş olmalarının o iki görüşün hilâfına olanları haram kıldığı anlamına gelip gelmediğini bilemeyeceğimiz şekilde muhtemel bir itirazı da zikreden Bâcî, bu durumun kabul edilmesi halinde, tek kavil üzerinde icmâ' gerçekleşmesi

²⁴⁸ Konunun mürekkeb icmâ' bağlamında ele alınışı için Rustem Azamatov, "İslam Hukuk Metodolojisinde Mürekkeb İcmâ Kavramının Mahiyeti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 33-50.

²⁴⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/502-503; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/738-740. Ayrıca bk. İbn Raşîk, *Lubâbu'l-maḥşûl*, 417-418; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/227-231.

²⁵⁰ Ceşşâs, *el-İcmâ'*, 200-202.

²⁵¹ 'Abdulazîz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/341.

²⁵² Cuveynî, *Kitâbu't-Telḥîs*, 3/90-93; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/738.

²⁵³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/498; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 285.

²⁵⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/503; Bâcî, *Kitâbu'l-Minhâc*, 23; Bâcî, *Kitâbu'l-İşâra*, 285.

²⁵⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/503-504.

durumunda da gündeme geleceğini belirtmektedir. Tek kavil üzerindeki icmâ' konusunda bu câiz olmadığı gibi, bu konuda da câiz değildir.²⁵⁶

Konuya dair gündeme gelen bir diğer itiraz, sahabenin iki kavil üzerindeki ihtilâfının, ilgili meselenin ictihâdi bir mesele olduğuna mutabakatları anlamına geldiği, dolayısıyla bu konuda âlimin kendi ictihâdının sonucuna gitmesi gerektiği şeklindedir. Bâcî bu iddiayı da hatalı bulmaktadır. Bu durumda konunun ictihâdi olduğu üzerinde icmâ' ettiğimizde, iki görüşten birini belirleyip o görüşte olmak konusunda ictihâd etmiş oluruz. Ayrıca ümmet bir kavil üzerinde ictihâd cihetinde birleştiğinde, âlim bu kavlin ictihâdi olduğunu zaten belirtir.²⁵⁷ Sahabenin iki kavil üzerinde ittifak etmiş olması, bu görüşlerden birini belirleme konusunda ictihâd edilebileceği, bu iki görüş dışında konunun ictihâda kapalı olduğu anlamına gelmektedir.²⁵⁸

6.4. İki Grubun İki Mesele Hakkında İhtilâf Etmesi Durumunda Ümmetin Duruşu

Bir grup müctehidin iki meselede iki müttefik görüşü olup başka bir grup müctehidin de ilk gruba muhalif iki müttefik görüşü olduğunda, ümmetin iki meselenin birbirine eşit olduğunu söylemek ya da söylememekten başka seçeneği yoktur.²⁵⁹ Âlimlerin bir kısmı iki mesele hakkında helallik, diğer kısmı aynı iki mesele hakkında haramlık hükmü verdiğinde, bu meselelerden birine helallik, diğerine haramlık hükmünün verilmesinin câiz olup olmayacağı gibi.²⁶⁰ Bâcî'ye göre böyle bir durumda, iki meseleden birinde gruplardan birinin görüşünü, diğer meselede diğer grubun görüşünü almak câiz olmaz. Çünkü icmâ', ikisi arasında eşitlik üzerinde inikad etmiştir. Bu ikisini birbirinden ayıran, ümmetin icmâ'ına muhâlefet etmiş olur. Bâcî, Ebû Temmâm'ın bu görüşte olduğunu söylemektedir.²⁶¹ Cessâs, Bâkillânî ve Şîrâzî de bu görüştedirler.²⁶²

İki meselenin eşitliği açıkça belirtilmediğinde, Kâdî Ebû Bekir [Bâkillânî], meselelerden birinde müctehid gruplardan birinin, diğerinde müctehid gruplardan diğerinin görüşüyle fetvâ vermenin câiz olduğu yaklaşımındadır.²⁶³ Kâdî Ebû Ca'fer ve Kâdî Ebu't-Tayyib de bu görüştedirler. Bâcî, İmam Ebû Hanîfe'nin ashabından bir kısmının bunu câiz görmediğini söylemektedir.²⁶⁴ Bâcî'nin bu konudaki delili, böyle bir durumda müftünün meselelerin her birinde müminlerin tamamına değil bazısına muhâlefet etmiş olduğudur. Bu da mübahtr.²⁶⁵

²⁵⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/503.

²⁵⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/504; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/738.

²⁵⁸ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 90-92.

²⁵⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/505.

²⁶⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/704; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhiş*, 3/93.

²⁶¹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/505.

²⁶² Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 217; Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/740; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhiş*, 3/93-95.

²⁶³ Cuveynî, *Kitâbu't-Telhiş*, 3/93-95.

²⁶⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/505.

²⁶⁵ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 217; Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/505; Cuveynî, *Kitâbu't-Telhiş*, 3/93-95.

7. İcmâ'ın Senedi

Bâcî, icmâ'ın senedi ile ilgili olarak Kitâb ve mütevatir sünnet konusuna müstakil olarak temas etmemektedir. Bu durum, icmâ'ı kabul edenler tarafından Kitâb ve mütevatir sünnetin icmâ'ın senedi oluşunun zaten kabul ediliyor olmasıyla açıklanabilir.²⁶⁶ Bâcî, kıyâs ve haber-i vâhidin icmâ'a dayanak olup olamayacağını ise ayrıca ele almaktadır.

7.1. İcmâ'ın Kıyâs ile Sâbit Olması

Bâcî, kıyâsın icmâ'a dayanak olabileceğini, [kıyâsı kabul eden] fukahanın tamamının da bu görüşte olduğunu söylemektedir. Ayrıca Ebû Temmâm'ın da buna cevaz verdiğini özellikle belirtmektedir.²⁶⁷ Bununla beraber Bâcî, Zâhîrîler ve İbn Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923)²⁶⁸ icmâ'ın senedinin kıyâs olamayacağı görüşünde olduklarını aktarmaktadır. Zâhîrîler'in buna cevaz vermeme gerekçesi, kıyâsı delil olarak görmemeleridir. Onlara göre kıyâsın aksine icmâ' ise bir delildir ve delil olmayan bir şeyden sâdir olamaz.²⁶⁹ Bâcî'ye göre ise kıyâsın gereğine uyulması vâcib olan bir delil olması, nass cihetinden icmâ' nasıl sahihse, kıyâs cihetinden icmâ'ın da sahih olması anlamına gelmektedir.²⁷⁰ Ayrıca küfür ve dalâlet ehli, farklı amaçları ve fazla sayıda olmalarına rağmen ilhad ve hakkı yalanlamak üzerinde birleşebiliyorken, hüküm üzerinde ümmetin icmâ'ının kıyâs cihetinden gerçekleşmesi evlâdır ve daha uygundur.²⁷¹ Bâcî, bu konuda, ümmetin Ebû Bekir [es-Siddîk]'in hilâfette takdimi üzerinde icmâ'larının da ictihâd cihetinden olduğuyla delillendirmede bulunmaktadır. Sahabe, Hz. Peygamber'in namazda Ebû Bekir [es-Siddîk]'i imam yapmasına kıyâsen, Hz. Peygamber dini bir iş için Ebû Bekir [es-Siddîk]'e rıza göstermişken, dünya ile ilgili bir işte onu tercih etmişlerdir. Yine Mûte gazvesinde Hâlid b. Velîd (öl. 21/642)'in komutanlığı üzerindeki icmâ' da ictihâda dayanmaktadır.²⁷²

Bâcî, kıyâsın icmâ'a dayanak olamayacağı ile ilgili ileri sürülen bazı argümanlara değinmektedir. Buna göre örneğin ümmetin zekâ, fetânet gibi pek çok açıdan birbirlerinden farklı yapıda olmaları gerekçesiyle, istinbât açısından bir mana üzerinde ittifak etmeleri âdeten söz konusu olamaz. Bâcî'nin bu argümana verdiği cevaplardan biri, böyle bir şeyin kabul edilmesi durumunda, ümmetin tevhid ve tenezzüh üzerinde icmâ'ının da

²⁶⁶ Seraġsî, *Temġidu'l-fuġûl*, 2/301. Ayrıca bk. Bûbeġiġ, *Ebu'l-Velid el-Bâcî ve ârahu'u'l-uġûliyye*, 305 vd.

²⁶⁷ Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 1/505-506; Bâcî, *Kitâbu'l-İġâra*, 286; Ŗîrâzî, *Ŗerġu'l-Luma'*, 2/683; Seraġsî, *Temġidu'l-fuġûl*, 1/302. Bâcî, ayrıca kıyâsın sıhhatinin icmâ' cihetinden sabit olacağını da belirtmektedir. Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 2/591 vd.

²⁶⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî el-Baġdâdî. *Câmi'u'l-beyân ve Târîġu'l-umem ve'l-mulûk* adlı eserleriyle meġhurdur. Ŗâfi'î mezhebi kökenli olmakla beraber, müntesibi günümüze ulaşmamış kendisine nispet edilen Cerîriyye mezhebinden de bahsedilmektedir. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

²⁶⁹ Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 1/506; Bâcî, *Kitâbu'l-İġâra*, 286; Ŗîrâzî, *Ŗerġu'l-Luma'*, 2/683.

²⁷⁰ Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 1/506. Bâcî, bu bağlantıyı kıyâs açısından da kurmaktadır. Ona göre icmâ', hükümlerin ispatında bir asıldır ve icmâ' ile sabit olan bir şey üzerinde, nassta olduğu gibi, kıyâs câizdir. Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 2/646-647.

²⁷¹ Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 1/507.

²⁷² Bâcî, *İġkâmu'l-fuġûl*, 1/507; Ŗîrâzî, *Ŗerġu'l-Luma'*, 2/683. Âmîdî, *el-İġkâm*, 1/224-225. Ayrıca bk. Bûbeġiġ, *Ebu'l-Velid el-Bâcî ve ârahu'u'l-uġûliyye*, 308-309.

menedileceğidir. Zira bunlar, nassla değil, şer'î delillerden istidlal ile idrak edilebilir. Bu imkânsız değilse o da değildir.²⁷³

İleri sürülen bir diğer görüş, bütün asırlarda kıyâsa muhâlif olanlar ve kıyâsı haram görenler varken hakkında ihtilâf edilen bir şey üzerinde nasıl ittifak edileceğidir. Bâcî, sahabeden kimsenin kıyâsa muhâlefetinin bilinmediğini, dolayısıyla bunun, şer'î işlerin önemlilerinde kıyâsla amel üzerinde icmâ' ettiklerini ortaya koyduğunu söylemektedir. Bâcî, Ebû Bekir [es-Siddîk] ve Osman [b. Affân]'ın imamette takdimlerini buna örnek olarak zikretmektedir.²⁷⁴

Yapılan bir diğer itiraz, kıyâs ehli için hata ve doğru câizken, ümmetin icmâ'ının kesin bir şekilde doğru olduğudur. Dolayısıyla kıyâstan kaynaklı olarak icmâ'a nasıl cevâz verilebilir? Bâcî bu itiraza, kıyâs edenlerin hata ve doğruya isabetlerinin, bir kavilde infirad ettiklerinde/tek kaldıklarında, ümmetin bazıları olarak câiz olduğunu, ümmetin tamamının ise tevkifi olarak hatadan nefyedildiğini belirterek karşı çıkmaktadır.²⁷⁵

İcmâ'ın kıyâs cihetinden cevâzının, icmâ'ın iptalini gerektireceği görüşü de ileri sürülmüştür. Zira kıyâs cihetinden bir hüküm üzerinde icmâ' edilmesi, o konuda ictihâd ve kıyâsa imkân verildiğine dair icmâ' edildiği anlamına gelir. Bunun, tek bir kıyâsla sınırlandırılması ve üzerinde başka ictihâda izin verilmemesi, icmâ'a aykırı olur. Bu da icmâ'ın delil oluşunu iptal etmektedir. Bâcî, bu iddiayı hatalı bulmaktadır. Çünkü ümmet bir görüş üzerinde icmâ' ettiğinde, onlardan sonra gelenlerin, onların görüşlerine muhâlif bir şekilde kıyâsın gereğince görüşte bulunmaları câiz değildir.²⁷⁶

Bir konuda icmâ' edildiğinde, icmâ'ın artık nass gibi kendisine kıyâs edilebilen bir asıl olmuş olacağı hususu da karşıt bir argüman olarak sunulmuştur. Bir hükümde kıyâs cihetinden icmâ' ettiğimizde ise hakkında icmâ'ın gerçekleştiği bu hükme yeni bir kıyâs mümkün olmaz. Bâcî, buna kıyâsla sabit olan fer'î bir hüküm üzerinde tekrar kıyâsın câiz olmadığına sâlim olmadığını söyleyerek cevap vermektedir. Bâcî'nin bu bağlamda verdiği örnek, keyl, taam ya da ekliyât illeti sebebiyle pirinçte fazlalığın haram oluşunun buğdaya kıyâs edilmesidir. Pirinçte, pirinç ve buğdayı birleştiren fazlalık illetinden başka bir illet sebebiyle mercimeğin pirince kıyâsını engelleyen bir şey yoktur.²⁷⁷

7.2. İcmâ'ın Haberi Vâhid ile Sâbit Olması

Bâcî, icmâ'ın sıhhatinin haber-i vâhid ile sabit olup olmayacağı konusunun ihtilâflı olduğunu belirtmektedir. O, kendisinin de aralarında bulunduğu bir kısım âlimin icmâ'ın haber-i vâhid ile sabit oluşunun sahih olduğu; Kâdî Ebû Bekir [Bâkîllânî] ve Kâdî Ebû Ca'fer gibi usûl ehlinden olan bir grubun ise bunun sahih olmadığı görüşünde olduklarını

²⁷³ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/506; Şirâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/686.

²⁷⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/506-507; Şirâzî, *Şerhu'l-Luma'*, 2/685; Seraḥsî, *Temḥîdu'l-fuşûl*, 1/302.

²⁷⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/508.

²⁷⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/508.

²⁷⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/509.

söylemektedir.²⁷⁸ Bâcî'ye göre Hz. Peygamber'in kavli haber-i vâhidle sabit olurken, icmâ'ın sabit olması daha öncelikli ve uygundur.²⁷⁹ Âhâd haberlerle icmâ', zan ifade etmekle beraber hüccettir. Zira zan, kıyâsta olduğu gibi haber-i vâhidde de muteberdir.²⁸⁰ Cessâs da bu görüştedir. Onun görüşüne getirdiği delillerden biri Hz. Peygamber'in “*Elin, ayağın, gözün her birinin diyeti yarumdur, burnun diyeti ise yüz devedir.*”²⁸¹ hadisidir. Ümmet, insanın organlarının diyet miktarının ne olacağı hakkında bu habere dayanarak icmâ' etmişlerdir.²⁸² Bu konuda getirilen bir diğer delil “*Her kim yiyecek satın alırsa, onu teslim almadan satmasın.*”²⁸³ hadisidir. Ulema bu hadise dayanarak, yiyecek satın alan kimsenin, satışa konu olan malı, teslim almadan önce satamayacağı üzerinde icmâ' etmişlerdir.²⁸⁴

Bâcî, konuya dair karşıt bir argümana cevap vermektedir. Buna göre icmâ'ı kabul edenler, Kitâb ve mütevatir sünnetin zâhirinin icmâ' ile terk edilebileceğini düşünmektedirler. Halbuki malum olan bir şey maznun olanla terk edilemez. Bâcî buna cevaben, Kitâb'ın zâhirinin malumunun, maznun olan haber-i vâhidlerle terk edildiğini söyleyerek karşı çıkmaktadır. Ravinin kavli ile icmâ'ın gereğine göre amel etmek konusunda, bununla icmâ'ın inikad etmesi ya da etmemesi şeklinde iki seçenek bulunmaktadır. Şer', haber-i vâhidle amel etmek konusunda umûmî olarak vârid olduğunda, tahsis eden bir delil olmadıkça umûma hamledilir. Dolayısıyla haber-i vâhid, icmâ'a dayanak olarak da kullanılır.²⁸⁵

8. İcmâ' ile Nesh

Bâcî, icmâ'ın ancak bir delilden sâdir olduğu gerekçesiyle icmâ' ile neshin câiz olmadığı görüşündedir. Ayrıca Bâcî, Kitâb ve sünnetin hükümlerinin Hz. Peygamber'in vefatından ve vahyin kesilmesinden sonra kaldırılmayacağını da belirtmektedir. Bâcî'nin bu ifadelerinden, icmâ'ın tanımında yer vermese de icmâ'ın “Hz. Peygamber'in vefatından sonra”ki bir dönemde gerçekleşeceği görüşünde olduğu da açıkça anlaşılmaktadır.²⁸⁶ Onun nesh bağlamında icmâ'a yüklediği fonksiyon, Kitâb ve sünnetle sabit olan bir hükmün kaldırılması hakkında icmâ' edilmesi durumunda, bu icmâ'ın neshin kendisiyle meydana geldiği delilin sabit oluşuna delâlet etmesidir.²⁸⁷

²⁷⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/509. Örneğin İbn Raşık de icmâ'ın haber-i vâhidle naklinin sabit olamayacağı görüşündedir. İbn Raşık, *Lubâbu'l-maḥşûl*, 1/423.

²⁷⁹ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/509-510.

²⁸⁰ Karâfî, *Şerḥu Tenkîhi'l-fuşûl*, 260.

²⁸¹ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 156-157. Organların diyeti ile ilgili bazı hadisler için bk. Ebü Dâvûd, “Diyât”, 4556 vd.

²⁸² Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 156-157.

²⁸³ Buḥârî, “Buyû””, 51, 54, 55; Muslim, “Buyû””, 29, 32, 34.

²⁸⁴ Ceşşâş, *el-İcmâ'*, 156-157; Seraḥsî, *Temḥîdu'l-fuşûl*, 1/301.

²⁸⁵ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/510.

²⁸⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/434-435.

²⁸⁷ Bâcî, *İhkâmu'l-fuşûl*, 1/434-435.

Sonuç

Bâcî'nin icmâ' anlayışını değerlendirdiğimizde, öncelikle usûl anlayışının geneli için de söyleyebileceğimiz üzere hocalarından etkilendiği açıkça görülmektedir. Özellikle Şîrâzî'nin Bâcî üzerindeki etkisi, konular özelinden tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte Bâcî üzerinde Mâlikî mezhebinde önemli bir isim olan Bâkillânî'nin izlerini sürmek de mümkündür. Bâcî'nin icmâ' anlayışında Bâkillânî ve Şîrâzî ile benzerlikler olmakla beraber, kimi zaman onlardan farklı bir tutum benimsediği görülmektedir. Onun, farklı görüşte olduğu durumları açıkça ifade etmekten kaçınmaması, meseleleri objektif değerlendirmelere tabi tuttuğunu da göstermektedir.

Bâcî'nin kendisinden önceki isimlerden haberdar olduğunu ve bu isimleri açıkça zikrettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda hem mezheplere ve mezhep imamlarına hem Bakillânî ve Şîrâzî'ye atıfları bulunmakta, nispeten daha az meşhur olan isimlere dahi temas ettiği görülmektedir. Bâcî'yi ele aldığı konuları incelerken öne çıkaran noktalardan birisi de konuya dair birbirine muhalif görüşleri, görüş sahiplerinin isimlerini de zikrederek aktarmasıdır. O, ele aldığı konulardaki ihtilâfları aktarırken, görüş sahiplerine doğrudan referanslarda bulunmakta, her görüşün argümanlarını görüş sahiplerinin delilleri üzerinden tartışmaktadır. Bâcî'nin kendi düşüncelerini temellendirirken, daha çok muhalif görüş sahiplerinin argümanları üzerinden bir kurgu geliştirdiği dikkat çekmektedir. Hatta karşıt argümanlara, bazen o argümanları kendi lehine kullanarak cevaplar vermektedir.

Bâcî'nin getirdiği açıklamalarda kuvvetli bir analiz etme yetisi, cedelci bir tarzı olduğu görülmektedir. Karşıt görüşte olduğu durumlarda “*bu hatadır*” diyerek geçiştirmemekte, hatalı olduğunu düşündüğü görüşün neden hatalı olduğuna dair kendince kuvvetli gerekçeler sunmaktadır. Bâcî'nin akli aktif olarak kullandığı, meseleler arasında benzerlik kurarak getirdiği açıklamalarda açıkça görülmektedir. Bâcî, meseleler arasında irtibat kurarken akli çıkarımlar çerçevesinde hareket etmektedir. Onun konulara dair açıklama getirirken dil kurallarından yararlanması da ayrıca dikkat çekmektedir.

Bâcî, icmâ'ın ayetler üzerinden değerlendirilmesi noktasında, özellikle Nisâ suresinin 115. ayeti üzerinden ayrıntılı açıklamalar getirmekte ve itirazlara da yine bu ayet üzerinden oldukça ayrıntılı cevaplar sunmaktadır. Meseleye dair sünnet başlığına da ayrı bir önem vermesi dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere icmâ'ın hadisler üzerinden delillendirilmesi, ilgili hadislerin zan ifade ediyor olduğu gerekçesiyle tartışılan bir konudur.

Bâcî'nin özellikle amel-i ehl-i Medine konusunda İmam Mâlik'in görüşlerine dair getirdiği açıklamalar, Mâlikî mezhebinin bu konuda muhatap olduğu itirazlara cevap verilmesi noktasında önemlidir. Bâcî'ye göre mesele esasında, naklî konularla irtibatlıdır ve bu konular dışında İmam Mâlik'in icmâ'ı belli bir bölgeye has kılma şeklinde bir yaklaşımı yoktur. Mâlikî mezhebinin bu konuda ciddi itirazlara maruz kaldığı hatırlandığında, Bâcî'nin bu açıklamaları, kendi açısından itirazların yersiz olduğuna dair önemli verilerdir.

Bâcî örneğinde somut olarak dikkatimizi çeken, konuya dair mezhebin öne çıkan belirli bir görüşü olmakla beraber, mezhep içinde de bir konuda birden fazla görüşün olabildiğidir. Bu bağlamda, konularda mezheplerle irtibatlı olarak genellemeler yapmak her zaman sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Mezhepler ile ilgili genelleme yapmaktan ziyade konuların şahıs odaklı çalışılmasının, bizi daha net sonuçlara götürebileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça | References

- ‘Abdulazîz el-Buĥârî, ‘Alâuddîn b. Aĥmed (öl. 710 h/1310). *Keşfu'l-esrâr ‘an uşûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. 4 Cilt. İstanbul: Maṭba‘tu’ş-Şeriketi’ş-Şaĥâfîyyeti'l-Osmâniyye, 1308.
- Aĥmed b. Ĥanbel, (öl. 241/855). *Musnedu'l-İmâm Aĥmed b. Ĥanbel*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- Âmîdî, Seyfuddîn Ebû'l-Ĥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî b. Muĥammed (öl. 631/1233). *el-İĥkâm fi uşûli'l- aĥkâm*. 4 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2005.
- Arslan, Gamze. *Gazâlî'nin İcmâ' Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2019.
- Aybakan, Bilal. “Taberî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 39/313-314.
- Aybakan, Bilal. *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Azamatov, Rustem. “İslam Hukuk Metodolojisinde Mürekkeb İcmâ Kavramının Mahiyeti”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 29 (2017). 33-50.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ĥalef (öl. 474/1081). *Kitâbu'l-Ĥudud fi'l-uşûl*. Beyrût: Muessesetu'r-Ra'nî, 1973.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ĥalef (öl. 474/1081). *Kitâbu'l-İşâra fi ma'rifeti'l-uşûl*. Mekke: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ĥalef (öl. 474/1081). *Kitâbu'l-Minhâc fi tertibi'l-hicâc*. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2001.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Ĥalef (öl. 474/1081). *el-İĥkâm fi'l-fuşûl fi aĥkâmi'l-uşûl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2008.
- Başrî, Muĥammed b. ‘Alî eṭ-Ṭayyib Ebû'l-Ĥuseyn (öl. 436/1044). *el-Mu‘temed fi uşûli'l-fıkıh*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1983.
- Bezdevî, Ebu'l-Ĥasen Ebu'l-Uşr Faĥru'l-İslâm ‘Alî b. Muĥammed b. el-Ĥuseyn b. ‘Abdikerîm (öl. 482/1089). *Kenzu'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*. Medîne/Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye/Dâru's-Sirâc, 2014.
- Bübeşiş, Şâlih. *İmâm Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve ârâuhu'l-uşûliyye*. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2005.
- Buĥârî, Ebû Abdillâh Muĥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Cu‘fi (öl. 256/870). *Şaĥîhu'l-Buĥârî (el-Câmi‘u’ş-Şaĥîh)*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2009.
- Buĥda, Sadrettin. *Bâcî'nin Kıyâs Anlayışı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Buĥda, Sadrettin. “Fıkıh Usûlü Geleneğinde Münâzara (el-Bâcî'nin el-Minhâc Eseri Bağlamında)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020). 1745-1773.
- Çeşşâş, Ebû Bekr Aĥmed b. ‘Alî er-Râzî (öl. 370/980). *el-İcmâ'*. Beyrût: Dâru'l-Muntehabî'l-'Arab, 1993.
- Cuveynî, İmâmu'l-Ĥarameyn Ebu'l-Meâ‘lî ‘Abdumelik b. ‘Abdillah b. Yûsuf (öl. 478 h/1085 m.). *el-Burĥân fi uşûli'l-fıkıh*. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ‘, 1999.
- Cuveynî, İmâmu'l-Ĥarameyn Ebu'l-Meâ‘lî ‘Abdumelik b. ‘Abdillah b. Yûsuf (öl. 478 h/1085 m.). *Kitâbu't-Telĥîş fi uşûli'l-fıkıh*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.

Debūsī, Ebū Zeyd ‘Abdullah b. ‘Umer b. ‘İsā (öl. 430/1038). *Takvīmu’l-edille fi uşūli’l-fikh*. Beyrūt: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2001.

Döndüren, Hamdi. “Avl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 4/117-118.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “Amel-i Ehl-i Medine”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 21-25.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “İcmâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 417-431.

Ebū Dāvūd, el-İmām el-Ḥāfız Ebū Dāvūd Suleymān b. el-Eş’ās el-Ezdī es-Sicistānī (öl. 275/889). *Sunen-i Ebī Dāvūd*. 7 Cilt. Dımaşk: Dāru’l-Risāleti’l-‘Ālemiyye, 2009.

Erturhan, Sabri. “Ebu’l-Velīd el-Bâcî ve ‘İhkāmu’l-Fusûl’ü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002). 235-248.

Eşit, Davut. “İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudūd fi’l-Usûl”. *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019). 359-382.

Eşit, Davut. “el-Ḳādî Hüseyin el-Merverrûzî’nin İcmâ’ Anlayışı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 609-629.

Eşit, Davut. *Şâfi’î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Eşit, Davut. “Fıkıh Usûlü Bağlamında Eş’arî’nin Şâfi’î’ye Muhalefeti”. *Marife* 19/1 (2019): 249-264.

Eşit, Yusuf. “Fıkıh Usûlünde İcmâ’ Ehliyeti Tartışmaları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 168-184.

Fayda, Mustafa. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 39/314-318.

Ferrâ³, Ḳādî Ebū Ya‘lā Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. Ḥalef (öl. 458/1066). *el-‘Udde fi uşūli’l-fikh*. 5 Cilt. Riyâd: (m. y.), 1990.

Ġazālî, Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed (öl. 505/1111). *el-Musteşfâ min ‘ilmi’l-uşûl*. 2 Cilt. Beyrūt: Dāru’n-Nefâis, 2011.

İbn ‘Abdilber [en-Nemerî], Ebū ‘Umer Cemāluddīn Yūsuf b. ‘Abdillāh b. Muḥammed (öl. 463/1071), *Cāmī’u beyāni’l-‘ilm ve fadluh*. 2 Cilt. Su‘ūdiyye: Dāru İbni’l-Cevzî, 1994.

İbn Füreḳ, Ebū Bekr Muhammed b. Hasan el-Ensārî (öl. 406/1015). *el-Hudūd fi’l-uşûl: Hudūd ve’l-muvādaat*. Beyrūt: Dāru’l-Ġarbi’l-İslāmî, 1999.

İbn Füreḳ, Ebū Bekr Muhammed b. Hasan el-Ensārî (öl. 406/1015). *İbn Füreḳ ve Asāruhu’l-uşūliyye me’a tahkiki kitābih el-Muhtaşar fi uşūli’l-fikh*. thk. Muhammed Hasān ‘Avâd. 3 Cilt. Dumaşk: Dāru’n-Nūr, 2014.

İbn Ḥallikān, Ebu’l-‘Abbās Şemsuddīn Ahmed b. Muhammed b. İbrāhīm b. Ebī Bekr (öl. 681/1282), *Vefeyātu’l-a’yān ve enbāu ebnāi’z-zamān* (Kāhira: (m. y.), 1948).

İbn Ḥazm, Ebū Muhammed ‘Alī el-Endelusi ez-Zāhiri (öl. 456/1063). *el-İhkām fi uşūli’l-ahkām*. 7 Cilt. Kāhira: Dāru’l-Hadiş. 1992.

İbn Māce, el-Ḥāfız Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Yezīd el-Ḳazvinī (öl. 273/887). *Sunen-i İbn Māce*. y. y.: Dāru İhyāi’l-Kutubi’l-Arabiyye, ts.

İbn Raşîk, Ebû 'Alî Huseyn b. Ebi'l-Fedâil 'Atîk b. Huseyn (öl. 632/1234). *Lubâbu'l-mahşûl fi 'ilmi'l-uşûl*. 2 Cilt. Dubâi: Dâru'l-Buḥūşî'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, 2001.

İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥafîd (öl. 595/1198). *eḏ-Ḍarûri fi uşûli'l-fıkh (Muḥtasaru'l-Musteşfâ)*. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1994.

İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥafîd (öl. 595/1198). *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-mukteşid*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

Kâdî İyaz, (öl. 544/1149). *Tertibu'l-medârik ve takribu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'elâmi mezhebi Mâlik*. Beyrut: (m. y.) ts.

Kallek, Cengiz. "Kaffâl, Muhammed b. Ali". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. 24/146-148.

Ķarâfî, İmâm Şihâbuddîn Ebi'l-'Abbâs İdrîs b. 'Abdurrahmân (öl. 684 h/1285 m). *Nefâ'isu'l-uşûl fi şerhi'l-Mahşûl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.

Ķarâfî, İmâm Şihâbuddîn Ebi'l-'Abbâs İdrîs b. 'Abdurrahmân (öl. 684 h/1285 m). *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi ihtisâri'l-Mahşûl fi'l-uşûl*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 2004.

Köse, Saffet. "İbn Ebû Hüreyre". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.19/434-435.

Kur'ân Yolu. Erişim 10 Mart 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>.

Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Ḥaccâc el-Kuşeyrî (öl. 261/875), *Şaḥîhu Muslim (el-Câmi'ü's-Şaḥîh)*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.

Nas, Taha. "İcmâ' Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17/30 (2014/2). 1-38.

Neysâbüri, Ebû 'Abdillâh el-Hâkim (öl. 405/1014). *el-Mustedrek 'ala's-Şaḥîhayn*. 4 Cilt. Beyrût: (m. y.), ts.

Özel, Ahmet. "Bâcî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 4/414-415.

Özel, Ahmet. "Merverrûzî, Ebû Hâmid". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004. 233-234.

Özen, Şükrü. "İbn Süreyc: Ebül-Abbâs". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 20/363-366.

Özen, Şükrü. "İbnü'l-Kassâr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. 21/104-105.

Şafedî, Şalâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. 'Abdillâh (öl. 764/1363). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâş, 2000.

Seraḥsî, Ebû Bekr Aḥmed b. Ebî Şehl es-(öl. 490/1096). *Temḥîdu'l-fuşûl fi'l-uşûl*. 2 Cilt. Kâhira: Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1372.

Shamsy, Ahmed. "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory". *Journal of the American Oriental Society* 137.3 (2017). 505-536.

Şâfi'î, Muḥammed b. İdrîs (öl. 204/819). *er-Risâle*. Kâhira: Dâru't-Turâş, 1940.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî el-Fîruzâbâdî (öl. 476 h/1083 m.). *Şerhu'l-Luma' fi uşûli'l-fıkh*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, ts.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî el-Fîruzâbâdî (öl. 476 h/1083 m.). *Tabakātu'l-fukahâ*.

Beyrūt: Dāru'r-Rāidi'l-'Arabī, 1970.

Tirmizī, el-İmām el-Ḥāfız Ebū 'İsā Muḥammed b. 'İsā (öl. 279/892). *Şahīḥu't-Tirmizī*. Mısır: Matbaatu'l-Mısriyyeti'l-Ezher, 1931.

Ünal, İsmail Hakkı. "İsmail b. Ebû Üveys". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. 23/95.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Cübbai". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. 8/99-102.

Zehebī, Şemsuddīn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmān (öl. 748 /1347). *Siyeru a'lāmin-nubelā'*. Beyrūt: (m. y.), 1994.

Zerkeşī, Bedruddīn Muḥammed b. 'Abdillāh (öl.794 /1391). *el-Baḥru'l-muḥīṭ fi uşūli'l-fıkh*. 6 Cilt. Kuveyt: Vizāratu'l-Evkāf ve Şu'uni'l-İslāmiyye, 1992.